

Юсуф Вазир ЧАМАНЗАМИНЛИ

Қизлар булоғи

Роман

Аҳмад “Маорифчилар” клубида маъруза қилмоқчи эди. Анча-мунча китобларни ўқиб, қайдлар қилди-ю, барибир қўнгли тўлмади. Мутахассислар тавсияси билан Ф. Энгельснинг “Оила, хусусий мулк ва давлатнинг пайдо бўлиши”, К. Каутскийнинг “Яхудийлар ва ирқ”, Э. Тейлорнинг “Антропология”, Б. Тўраевнинг “Мумтоз Шарқ”, Афлотун, Ҳеродот, Страбонларнинг тарих ва этнографияга оид асарларини ўқиб чиқди, “Авесто”ни варақлади.

Булардан ташқари ибтидоий маданият тарихига доир рисоалар, халқ оғзаки ижоди, урф-одатлар, ғарб ва шарқ сайёҳлари саргузаштларини ҳам кўздан кечириш керак эди. У шаҳардаги энг нуфузли кутубхоналарни айланиб, керакли манбаларни тўплади-да, дорилфунун қироатхонасида мутоалага киришди. Манбалар орасидаги бир китоб унинг эътиборини тортди. Бу “Ел” улусига мансуб Чопо исмли киши томонидан ёзилган ва XIX аср ўрталарида Европа тилларига таржима қилинган асар эди.

Аҳмад китобни очиб кўз югуртирди-ю, зўр мароқ билан ўқишга киришди.

БИРИНЧИ ҚИСМ**1**

“Бугун сўнги машғулот”. Ҳамманинг қалбини “шу билан дарслар ҳам тугайди”, деган севинч қоплаганди. Турли томондан келган қабила ёшлари бирин-кетин боғга тўпланишди. Кабусей бу ерга биздан анча олдин келганди. Бизларнинг кечикканимизга ишора қилиб истеҳзо билан:

— Донишмандлар, қаерларда юрибсизлар? — деб сўради.

Муаллимнинг кулиб турган чехрасига кўзим тушиб, индамай қўя қолдим. Кабусей кесилган дарахт тўнкаси устига ўтириб олганди. Майса устига тахланган фиштарни кўрсатиб:

— Дарсларингизни шу фиштар билан давом эттирасизлар, — деди. — Хўроз қабиласининг бутун тарихи шу фиштарга битилган. Шунини билиб олишларингиз

*Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси*

Юсуф Вазир Чаманзаминли (1886—1943) Озарбайжон маданиятида ўчмас из қолдирган адиблардан. У бир қатор ҳикоялари, “Студентлар” (1919), “Ўтмиш саҳифалари” (1926), “Қон ичра” (1930), “Зулматдан зиёга” (1933), “Қизлар булоғи” (1934), “1917 йил” (1939) романлари билан шуҳрат қозонди. “Қизлар булоғи” романи адиб ижодида алоҳида ўрин тутади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

65

керак. Мана шу кўриб турганингиз гулларга бурканган қабила манзилгоҳи ўрнида яйдоқ чўл бўлган. Бу ерда қабила тузган, бу ерларни обод қилган киши мидиялик Жамасб эди. Қабиланинг тарихи унинг таржимаи ҳолидан иборат. Ёзувларни ҳам гиштларга ўзи битган. Энди Жайниз ўқиб беради, мазмунини билиб оласизлар. Шунинг ҳам кўшимча қилишим керакки, Жамасб зардуштий бўлган. Лекин Зардуштининг баъзи қонунларига эътибор билдиргани учун ватанни тарк этишга мажбур бўлганди...

Шундан сўнг Кабусей огайним Жайнизни чақирди ва гиштларни ўқишга буюрди. Жайниз энг яхши талабалардан саналарди. Мих ёзувни ҳам равон ўқирди. Зотан, муаллимнинг ёзганларини ҳам шу Жайниз гиштларга кўчирарди.

Жайниз қатор қилиб тахланган гиштлардан биринчисини олиб ўқиди:

“— Ахура Мазда! Сенга энг садоқатли ким?”

Ахура Мазда жавоб берди:

— Менга энг садоқатли инсонлар яхши фикрли, яхши сўзли ва яхши ҳаракатлар қилувчи кишилардир.

— Эй, ёруғ дунёнинг ижодкори Ахура Мазда, энг савоб иш нима?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Энг савоб иш — сувсиз ерга сув чиқармоқ, дарахт экмоқ, кўприк қурмоқ, зараркунанда ҳашаротни ўлдирмоқдир.

— Эй, бору йўқнинг бунёдкори Ахура Мазда, ер нима дейди?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Ер дейдики, мени эккан шод бўлар, экмаган барбод бўлар. Ерга буғдой сеппилганда девлар қайғуради, буғдой ниш урганда девлар газабланади, буғдой бошоқ тортганда девлар алаמידан ёрилиб ўлади.

— Эй, ёруғ дунё меҳвари Ахура Мазда, девларга хизмат қилувчилар ким?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Девларга хизмат қилувчилар — кўчманчилардир — ўзлари экмайди, бошқаларнинг экинзорларини топташади.

— Эй, еру кўкнинг сарвари Ахура Мазда, тупроқни, сувни, оловни, барча аёлларни тавоф қиламан, чунки улар сеники! Энг фараҳли жой қаер, Ахура Мазда?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Энг фараҳли ер инсон уй қуришга танлаган жойдир! Энг фараҳли ер кўп буғдой экиладиган, чаманзори бўлган, мўл мева дарахтлари кўкарган жойлар ҳисобланади! Энг фараҳли ер аёли, бола-чақаси, чорва ва йилқиси бўлган жой!

— Эй, оламни яратган Ахура Мазда, энг азиз ҳайвон қайси?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Энг азиз ҳайвон паридор²дир! Чунки у тонг отишидан хабардор қилади. Энг азиз ҳайвон ҳисобланади, чунки у сизларни кўчманчи туронликлардан кўриқлайди!

— Эй, дунёни яратган Ахура Мазда, дардга дучор қилувчи нима?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Дунёга дард берувчи Ахриман³ яратган девлар, наслар, инсу жинслардир. Дунёни гамга тўлдирувчи совуқ, касаллик, зулмат, кўчманчилик бўлади.

— Жумлаи жаҳонни яратган Ахура Мазда, муқаллас Зардуштни, ёруғни, сувни, оловни, тупроқни, ҳавони, мевали дарахтни, аёлни, йўл чорраҳасини, куч-қувватни тавоф қиламан, чунки улар сеники. Эй дунёни бор қилган...”

Шу ерда Кабусей Жайнизни тўхтатди.

— Болаларим, — деди, — Жамасб бу фикрларини Зардуштининг “Авесто” китобидан олган. Унинг зардуштий бўлганини айтгандим. Лекин “Авесто”нинг айрим фикрларига кўшилимагани учун улар ҳақида гапирмайди. Зардуштийлар яратилишда иккилик бўлганига ишонишади. Жамасб ҳам шунинг тарафдори. Фақат, Жамасб ақли етмайдиган ишларга аралашмайди. Дунёни жисмоний бир хилкат деб билади ва бахтиёр янаш йўлларини қидиради.

“Муғ”⁴ ёки атирван⁵ларнинг “Авесто”га илова қилган кўплаб тасвирларга унчалик эътибор бермайди. Юртдан чиқиб кетишининг боиси ҳам шунда. Жамасбнинг

¹ Ахура Мазда — зардуштийларда ёруғлик илоҳи.

² Паридор — хўроз.

³ Ахриман — қоронғулик илоҳи.

⁴ Муғ — Муғон, жой ва қабила номи.

⁵ Атирван — ўтоғаси, оташқада.

ўтоғаларига қарши ёзган эътирозларидан воз кечишга тўғри келади — улар жуда ҳам узун, ҳамда ҳаётингизга алоқаси йўқ. Ёзувларнинг муҳими Жамасбнинг таржимаи ҳолига доир жойлари. Шу жойини ўқиймиз.

Кабусей гишталарни бирма-бир кўздан кечираркан, бир қисмини четга олиб қўйди. Ерда қолганларини ажратиб Жайнизга деди:

— Шу ердан бошла!

2

Жайниз ўқий бошлади.

“— Отам Муғондан келган атирвон эди. Болалигидаёқ Муғон оташкадасида хизмат қилиб, ўша ерда илм ҳам олган экан.

“Авесто” қироатида маҳорат кўрсатгани учун таҳсилининг интиҳосини бош мўъбид¹ ўз зиммасига олган эди. Кейин диний маросимлар ўтказишига ижозат берилганди. Беш йил шу соҳада ишлаганидан кейин Сурағхона оташкадасида бош мўъбидликка тайинланади. Ниҳоят, Жаза²даги Отиргушасб маъбади раҳбарлигига тайинланиб, етти йил ўша ерда қолиб кетади. Синглисига уйланиб, бир ўғил ва бир қиз кўради. Жазанинг иқлимига кўниқолмай, безгакка чалинади. Ҳамадон³нинг бош мўъбиди бу хабарни эшитиб, уни Ҳамадонга чақиради.

Отам бу ерга келганидан сўнг мен туғилган эканман.

Руҳоний вазифини ирсий бўлгани учун мен ҳам аввалига отам йўлидан бордим. Болалигимдан оташкадага кириб, хизмат қила бошладим. Ўтхоналарнинг кулини тозалар, ўтин ташир ва маъбадни супуриб-сидирардим. Бошда “Зенд”ни⁴ ўқий бошладим. Қироатимни отам жуда ёқтирарди. Лойдан қорилган ҳўл лавҳалар устига ёзувлар ҳам битардим.

Ёшим еттига тўлди. Содиқлик маросимида синовдан ўтишим керак эди. Эрта-лаб мени дарров оқ кийим кийгизиб оташкадага олиб боришди. У ерга мендан бошқа бир неча оқ кийимли болаларни ҳам олиб келишганди. Ҳаммамизни бир жойга тўплашди. Олд томонда Шиз исмли атирван бошчилигида маъбадга кирдик. Шиз бўйни узун, қилтирқ ва рангпар одам эди. Шаҳдам одимлаб борарди.

Оташгоҳ ловуллаб ёнарди. Мўъбид юзининг ярмини паитидана⁵ билан беркитиб олганди. Бир томонида арвич деб аталувчи тош устида гўшт, мева, палов, сут, олов учун тайёрланган хилма-хил атир-упалар ва ўтин, хома деган дарахт шохи, дархона⁶ бор эди. Иккинчи томонда эса таёқ ва бир даста хивич боғлами турарди. Ён томонда ранг-баранг идишлар тахлаб қўйилганди.

Оташгоҳга яқинлашдик. Олдинда бораётган атирван бизларни олов атрофида ярим доира шаклида сафлади. Барчамиз жим турганча мўъбидни кузатардик. Мўъбид эса баланд овозда: “Жуда соз, жуда яхши, азамат ва ҳашаматли, ёруғ маъбуд бўлган Ахура Мазда шарафига...” деб дуони бошлади. Дуо жуда чўзилиб кетди. Тинглайвериб чарчадик. Мўъбид гапирган сайин оғзигача беркитиб турган паитидана тебраниб кулгимизни қистатарди. Раҳбаримиз Шиз бўлса кўзини олайтириб, бизларни жиддий бўлишга, тартибга чақирарди. Ибодатни тамомлаб, арвич тошининг устида турган гўшт, сут, меваларни, оловга аталган атир ва ўтинларни дуо қилди. Хома дарахти шохини ва ширасини ҳам шуларга қўшди. Шундан кейин паитиданани юзидан бир четга суриб, гўштан бир парчасини оғзига солди. Барча атирванларни ҳам тақлиф қилди, ейишга киришишди. Шиз кўзи сонини оғзига олиб бориб, шартта тишлади. Овқатланишаётганда ҳеч ким болаларни эсламади. Оғзимиздан сўлагимиз оқа бошлади. Болалардан биттаси Шизнинг баридан тортиб, гўшт сўради. Шизнинг жаҳли чиқди-ю, ғажиб бўлган суяклардан бирини менга, яна бирини унинг этагидан тортган болага узатди. Олдик. Мен теваракка кўз югуртириб, суякни оташгоҳнинг тагига улоқтирдим. Шиз буни кўриб бадтар ғазабланди. Гўштан кейин мевага гал келди. Атирванлар мевани тез-тез еб, яна қўл чўзишарди. Шизнинг ёнида-

¹ Мўъбид — руҳоний.

² Жаза — Ганжанинг эски номи.

³ Ҳамадон — Мидиянинг пойтахти.

⁴ “Зенд” — “Авесто”нинг шарҳи.

⁵ Паитидана — ибодат пайти юзни ёпадиган мато.

⁶ Дархона — маъбадда тайёрланган нон.

ги бола яна унинг баридан тортди. Шиз уни итариб ташлаб, қўлига олма қоқидан битгасини тутқазди. Менга олайиб қараб қўйди. Мен қошларимни чимирдим. Раҳбаримиздан шу қадар нафратландимки, маросимнинг тугагини сабрсизлик билан кутардим.

Афсуски, арвич устига қўйилган ноз-неъматларни еб битирмагунча маросимни давом эттиришмади. Ниҳоят, овқатланиб бўлишди. Мўъбид паитиданасини яна юзига тортиб ибодатни бошлади. Энди ҳома маросими ўтказилиши керак эди. Мўъбиднинг ўнг томонидаги атирван ҳомани тўққиз тешikli сузгичдан ўтказиб ширасини бир косага қўйди. Кейин косани оташгоҳ олдида ўтирган мўъбидга узатди. Мўъбид ўрнидан туриб, косани баланд кўтарди ва дуо ўқишга киришди.

Маросим тугаши билан раҳбаримиз Шиз ҳар биримизнинг белимизга кости деб номланувчи қайиш боғлаб чиқди: Шунда белимиз зардуштийга боғланар экан. Мўъбид узундан-узоқ насиҳатлар қилди ва бизларни руҳоний раҳбаримиз бўлган Шиз ихтиёрига топширди. Ўн беш ёшга тўлгунга қадар бу одам бизларни содиқ зардуштийлар қилиб тарбиялаши керак экан. Ҳолбуки, у қўлларини оч бўридай қўзи сонига чўзганидан бери Шиздан қўнглим совиган эди.

3

Ой тугилган йили қишнинг сўнгги ойида онам вафот этди. Унинг майитини даҳмага олиб боришди. Даҳманинг тўрт томони баланд девор билан ўраб олинган эди. Болаларни ичкари қўйишмасди. Атирванлар орасидан яшириниб, ичкарига кирдим ва устма-уст тахлаб ташланган суюқлар орқасига беркиндим. Деворларнинг усти бургут, қузгун, ғажир¹ сингари йиртқич қушлар билан тўла эди. Онамнинг майитини олиб келиб, ёланғоч ҳолда бир тош супа устига қўйиб кетишди. Теварақдан юзлаб паррандалар ёпирилиб жасадни тита бошлашди. Тулаган қари бир ғажир онамнинг кўзларини чўқиган пайти чидай олмай, чинқириб юбордим. Даҳманинг эшиги очилди. Қоровул бошини ичкари суқиб, қўрқув билан ҳаммаёққа аланглаб чиқди. Кейин мени кўриб, ҳайрон бўлди.

Қоровул ғойиб бўлди, сўнг бир атирван билан кириб мени судраб кетишди. Онам аҳволини эслаб ҳушдан кетдим. Кўзимни очсам тепамда Шиз турибди. Қўрқувдан кўзларини жовдиратиб турган раҳбарим ўзимга келганимни сезгач, қулоғимга ёпишди:

— Даҳмага болаларнинг кириши мумкин эмаслигини билмайсанми?

Индамадим.

Ўзимга бир-икки шапалоқ тортди. Мен ҳам биқинига бир мушт туширдиму қўлидан чиқиб қочдим.

Эртаси куни оташкадага бормадим, даҳманинг атрофини айланиб йиғладим. Кечкурун отам мени ёнига чақириб, паст товушда насиҳат қилди:

— Ўғлим, ўлим Аҳриманнинг иши. Агар биз ўлим олдида ожизлик қилсак, девлар севинади. Матонатли бўл. Девларни ғазаблантириш учун ўзингни хурсанд қилиб кўрсат. Онангнинг руҳи уч кунгача ҳимоясиз қолади. Уч кундан кейин муҳокама қилиниб, қуёш ҳимоясига топширилади. Дастлабки уч кун ичида девлар ҳимоясизликдан фойдаланиб, бечора онанг руҳини ўғирлаш пайида бўлишади. Девларни даф қилмоқ учун онанг ювинтирилган жойда олов ёқишинг керак. Шунда девлар келмайди. Чунки оловдан қўрқишади. Шундай қилиш йиғлашдан кўра анча фойдалироқдир.

Опам Жиндугт билан ғусл жойига бориб, ўт ёқдик ва эрталабгача оловнинг ўчишига йўл қўймадик.

Жиндугтнинг кайфияти йўқ эди. Онамизнинг ўлимидан бошқа яна бир дард уни қийнаётгани кўриниб турарди. Кўзларини ловуллаб ёнаётган оловга тикканича ҳаёлга толганди. Кўзларида ёш милтилларди.

Иккаламиз ўчоқ ёнидаги тошда ўтирдик. Унинг аҳволини кўриб, ўз дардимни эсдан чиқардим. Гўё уйқудан уйғонгандек эдим. Жиндугтнинг изтироблари менда катта ташвиш уйғотди. Паст овозда:

— Жиндугт, — дедим, — умумий дардимиздан бошқа, сенда ҳам дарду алам борлигини сезяпман. Зардушт ҳақи, гапир, нима бўлди?

¹ Ғажир — ўлаксахўр қуш.

Жиндугт бошини кўтариб, ҳайрат билан кўзларимга тикилди-ю, ерга қаради. Алам билан йиғлай бошлади. Ўрнимдан туриб кўз ёшларини артишга уриндим. Бошини елкамга қўйиб жим қолди. Бир оз ўтгач, яна сўрадим:

— Жиндугт, — дедим, — мен укангман. Дардингни менга айтмай, кимга айтасан?!

Жиндугт уҳ тортди, кўкси бир кўтарилиб тушиди. Паст товущда:

— Дардим оғир, эҳтимол, чораси ҳам топилмас! — деди.

— Чорасиз дард бўладими?

— Кўряпсан-ку, бўларкан. — Гапини тамомлаб юзимга қаради. Қарашидан дардини тушунгандай бўлдим:

— Отамиз уйланмоқчимиз? — сўрадим шошиб.

Жиндугт жавоб ўрнига йиғлаб юборди. Мен ўйланиб қолдим. Зардушт қонунига кўра, бева эркекнинг ўз синглиси ёки қизига уйланиши савоб ҳисобланарди. Қонунга биноан Жиндугт отамга хотин бўлиши керак эди...

Роса ўйладим. Аввалига Зардушт аҳкомлари қалин девор бўлиб фикримни тўсди; чиқиб кетадиган йўл топа олмадим. Ғазабландим, роса жаҳлим чиқди ва ўн тўрт яшар болакай сифатида ожизлигимни сезиб, алам қилди. Бир-биримизга қисилиб эрталабгача, олов олдида ўтириб чиқдик. Хўроз қичқириви бизларни ўзимизга келтирди, туриб уйга жўнадик.

4

Акам Эйзадасб вилоят оташкадаларидан бирида мўъбид эди. Бир куни Ҳамалонга келди. Унинг уйланиш мақсадида бу ерга келганини кейин билдим. У ҳам Жиндугтни назарда тутган экан. Жиндугт бундан хабардор эди. Чунки акам унга таклифини айтганда рад жавобини олганди. Буларнинг ҳаммасидан мени огоҳ этган Жиндугт қатъий оҳангда деди:

— На отамга, на акамга турмушга чиқмайман, нима бўлса бўлсин!

Мен жавоб ва маслаҳатдан ожиз эдим. Қонуннинг муқаддаслигига ишонар ва уни бузишга йўл тополмадим. Жиндугт эса бошқача ўйларди — қонунга унча эътибор қилмасди, маросимларда ҳам қатнашмасди, урф-одатларга кўп ҳам ишонавермасди. Буни отам яхши билар ва кейинги пайтларда унга қонунни тушунтириш учун кўп уринарди — “Зенд” ва “Авесто”нинг айрим жойларини ўқиб, шарҳлаб берарди. Қонунга бўйсунмаганларни жаҳолатга айблаб даҳшатли ҳикоялар билан исботлашга ҳаракат қиларди. Бир куни Вендидотни¹ очди, ўқий бошлади: ... Муқаддас қонунга кўра содиқлар руҳининг тавсияси учун ёстиқ билан таъминланган шинам манзилгоҳни ким беради?

— Муқаддас қонунга кўра, буни содиқ кишиларга вужуди пок, ёш ва бокира қиз беради.

— Эй, дунёни яратган, бу ёш қиз ким бўлади?

Ахура Мазда жавоб берди:

— Бу қиз эркекнинг қизи ёки синглиси бўлиши керак. Ёши ўн бешдан ошган бокира қиз бўлмоғи лозим. Бу қиз бошдан-оёқ сарушага кўмилади. Бу қиз қонунга содиқ кишига эрга берилади.

Муқаддас қонунга кўра, бу қиз хайру эҳсонлар улашади; ўн тўртта кучукчани ўстиради; оқаетган сув устидан ўн тўртта кўприк солади;

Баданларини яра босган ўт етти итни даволаб, тузатади;

Ўн етти содиққа гўшт, нон, шарбат ва шароб улашади...

Отам “Авесто”ни ўқиган сари кўзлари ёниб, Жиндугтга қараб қўярди. Эйзадасб отамнинг эҳтиросли ҳаяжонидан жаҳли чиқиб ўзини қўйишга жой тополмасди.

Ниҳоят, унинг сабр косаси тўлди ва ўзини туготмай, деди:

— Ота, қонунни биламиз, тақрорлашга ҳожаг йўқ. Лекин қонун йўл қўйса ҳам сиз уйланишидан воз кечишингиз керак.

Акамнинг гаплари ўқ бўлиб отамнинг юрагига санчилди. Отам бўғилиб гапирди:

— Нима? Муқаддас қонунни таҳрир қилмоқчимисан? Шунақа мўъбидмисан? Муқаддас оташкадани шунақа бошқаряпсанми? Уят-е!

¹ Вендидот — “Авесто”нинг бир боби.

Акам отамизга нисбатан ҳурматни ҳам унутиб:

— Сизга уят! — деди. Қариб ўрнингиздан қимирлай олмаяпсизу, яна уйланмоқчи бўляпсиз.

“Қари” деган сўз отамни янада ғазаблантирди, ўзини йўқотиб:

— Учир овозингни, туроний, ифлос искит¹, — деб акамни таҳқирлади.

Ғазабдан иккаласининг ҳам кўзлари қонга тўлиб, бир-бирига ҳужумга ўтишди. Эйзадасб отамни уриб ерга йиқитди-да, тепкилай бошлади.

Биз Жиндугт билан бир чеккада туриб, бу можарони томоша қилардик. Нимагадир отамизга нисбатан қалбимизда нафрат кўзгалганди.

Охири Эйзадасб голиб чиққач, отамни ташлаб Жиндугтнинг қўлига ёпишди:

— Муқаддас қонунга кўра, сен меникисан! — деди.

Шу дамгача Эйзадасб шижоатидан ҳузурланиб турган Жиндугт қўлини акамнинг қўлида кўриб, сесканиб кетди, жирканиб йиғлаб юборди. Мен ҳам кўз ёшларимни тўхтатолмай, Жиндугтни қучоқлаб олдим. Акам мени муштлай кетди. Эйзадасб мендан ҳам шубҳаланиб шиддат билан саваларди. Мен ҳам масалани тушунтириб ўтирмай уни ура бошладим...”

5

Кабусей Жайнизни яна тўхтатди:

— Чарчадинг шекилли, — деди, — дам ол!

Болалар шу қадар қизиқиб қолишгандики, ҳеч ким жойидан қимирламасди. Афтидан аждоқлар тарихини билиш истаги катта эҳтиёжга айланганди. Буни сезган Кабусей кулимсиради ва менга мурожаат қилди:

— Чопо, давомини сен ўқи,— деди. Олдинга чиқиб, қатор қилиб териб қўйилган икки ғишғни кўтариб ўқидим:

«Ўша тунги воқеадан кейин ҳаётимиз остин-устин бўлиб кетди. Бир неча кун уйга келмай маъбадда ётиб юрдим. Кундузлари эса даҳманинг атрофини айланиб Жиндугт билан биргаланиб йиғлардик. Бир сафар тўллаган гажирни кўриб қолдим. Девор устида ўтириб тумшугини тошга суркарди.

— Жиндугт, Жиндугт, — дея қушни опамга кўрсатдим, — қаранг, ойимнинг кўзларини ўйган шу қуш бўлади, — дедим.

Иккаламиз ҳам тош олиб, отдик.

Буни кўрган даҳма қоровули таёқ олиб бизларни қувиб юборди.

Шаҳарга қайтаётиб халдейлик² бир чолга дуч келдик. Қариянинг узун чопонига ямоқлар солинган, яллангбош, жингалак сочлари оқарган эди. Соқоли ўсиб, патак бўлиб кетганди. Кўзларига сурма тортган. Камарининг бир четига кади осиб олган. Кадининг ичида сув бор эди. Фолбин эканини билиб, олдига бордик.

— Салом, отажон,— дедик.

— Ваалейкум асалом,— деди-ю, қўлларини оғзига олиб бориб, кейин кўзлари устига теккизди.

— Фол кўрасизми? — дея сўрадик.

— Бир дирхам берсангиз, фол очаман, — деди қария.

Қария қаттиқ таёғини ерга тираб, афтини бужмайгириб ерга чўқди-да нолиб:

— Белим оғрийди, — деди, — Бобил нефтидан суртиб турибман, лекин фойдаси бўлмаяпти. Сузияклик бир табиб ёғ берганди, тугаб қолди. Ўша оғриқни бир оз қолдирганди.

Ўз дардини айтиб бўлгач, қария чўнтагидан бир-икки ола-була мунчоқ олиб ерга ташлади, уларга қараб гапира кетди:

— Сизлар Уторид юлдузи остида туғилгансизлар, ҳамон ўша юлдуз ҳимоясида-сизлар. Қисматингиз ҳали тайин қилинмаган, лекин негадир ёруғ кўринмаяпти. Қон аралашуви кутилмоқда. Фалокат бўладиганга ўхшайди. Йўл кўринаяпти. Маскан алмаштирилади. Хайрли бир қуш раҳбар бўлади...

Чол гапларини тугатиб пурмаъно кўзларини бизга тикди. Бериладиган саволларимиз кўп эди-ю, ҳеч қайсимиз сўрашга журъат қилолмадик. Индамай туриб жўнаб қолдик.

¹ Искиит — скиф (искифлар).

² Халдей — милоддан аввалги VII асрда янги Бобил давлатини тузган қабила, халдейлар.

Оташқаланинг ёнидан ўтаётиб Шизга дуч келдик. У дўқ билан:

— Маъбадга нега келмаяпсизлар, — деб сўради.

— Энди бошқа бормаيمان, — дедим.

Гапларимга ишонмагандай у бир лаҳза афтимга қараб турди. Кейин кулоғимдан чўзиб, судрай кетди.

Жиндугт йиғлаганича маъбуднинг эшигида қолди. Уни ичкари қўйишмади. Шиз мени ҳовлига олиб кириб етти сигир оғилидаги зиндонга ташлади ва эшикни ёпиб, қулфлаб қўйди.

Бу ер чанг-тупроқ жой эди. Бунинг устига деразаси ҳам йўқ. Атрофга разм солдим. Кўзларим ҳеч нарсани кўрмасди. Бир оздан кейин кўзим қоронғуликка ўргана бошлади. Бурчакда бир қафас бор экан. Устига ўтириб ўйга толдим. Бўлган воқеаларни эслашга уриндим. Бўлмади. Ночор аҳволда эдим. Дунё мен учун азобдан бошқа нарса эмасди. Жиндугт ва онамдан бўлак ҳамма нарсага қалбимда чуқур нафрат уйғонганди. Зардушт ва Ахура Маздага ҳам меҳрим совий бошлаганди. Кечани ўша жойда кўрқув билан ўтказдим. Девлар даҳшатидан роса йиғладим. Ниҳоят, уйқу кўрқувдан устун келди...

Сувсиз ва дов-дарахтсиз бир сахрога уруғ тушиб ниҳол бўлди, гуллади, барг ёзди, атрофга соя солди. Булоқлар қайнаб, атрофга салқин ҳаво уфурди. Шалдираб оқаётган ариқлар бўйида дастурхон ёзиб, барча кўзи ёшли болаларни шу ерга тўплашди. Мен ҳам ўшалар ичида эдим. Жиндугтни қидирдим. Тополмадим. Роса хафа бўлдим. Бирдан осмондаги оқ булут портлади, ичидан ичкўйлақда Жиндугт чиқди. У кабутарга ўхшаб қанот қоқиб учаркан, кўзи менга тушди. Севинганидан йиғлаб юборди. Кўз ёшлари ёмғир мисоли томчилаб саҳрони ҳўл қилди. Сахро кўкариб, гулларга бурканди. Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб, бор овоз-ла қичқирдик.

— Жумла жаҳонни яратган, пок бўл!

Товушимдан уйғониб кетдим. Эшик тирқишидан зиндонга нур тушиб турарди. Ўрнимдан туриб ўзимга ишонқирамай эшикка яқин бордим. Ташқарида наридан-бери юриб туришарди. Бир маҳал Шиз кўринди, отирванлардан биттасига калит бериб, нималардир деди. Атирвон келиб эшикни очди-да, бирор гап айтмай мени ташқарига чиқарди.

6

«Уйга борсам, — деб ўйладим. Уй тунаб қолганим зиндондан ҳам оғир туюларди менга. Лекин Жиндугтни кўриш истаги мени уйга етаклади. Уйга жўнадим. Жиндугт эшик олдида ўнг қўлини иягига тираганча ўтирарди. Мени кўриб суюниб кетди, бироқ юзидаги изгиб сезилиб турарди. Ёнига чўккаладим.

— Яна нима бўлди? — деб сўрадим. Бир оз ўйланиб турди-да, кейин:

— Кеча кечқурун бош мўъбид отам билан Эйзадасбни хузурига чақирганди. — деди. Уларни яраштиришибди.

— Кейин-чи?

— Кейин мени Эйзадасбга ваъда қилишибди.

Жиндугт гапини тугатар-тугатмас йиғлаб юборди.

— Кейин-чи?

— Кейин нима бўларди — бу кеча акамга хотин бўлишим керак.

Бу ишда одатдан ташқари ҳеч нарса бўлмаса ҳам менга жуда оғир ботди. Жиндугт берган хабар найза каби баданимни тешиб ўтгандай бўлди. Ўйлаб ўйимга етолмасдим. Охири Эйзадасб Жиндугт билан вилоятга жўнаб кетгунча даҳма девори ёнига бориб, онам суяклари ёнида ётишга қарор қилдим.

Опам билан йиғлай-йиғлай ажралишдик.

Эрталаб шовқин-сурондан уйғониб кетдим. Даҳмага майит олиб келишганди. Атирванлар орасида отамни ва Эйзадасбни ҳам кўрдим. Мени кўргач, хўнграб йиғлаб юборишди. Юрагимни аччиқ қайғу ўртади. Зиндондаги тушимни эсладим. Индамай олға интилдим — Жиндугтнинг жаназаси ўқилмоқчи экан. Пешонасининг бир томонига қон сачраганди. Юмуқ кўзларида аччиқ соғинч қоғиб қолгандай...

Кўшнимиздан сўраган эдим, воқеани қисқагина қилиб тушунтирди: Кечаси Эйзадасбни уйда қолдириб ташқари чиққан экан, кутишибди, келмабди. Эрталаб

барвақт жасадини Самирамис¹ қалъаси тагидан топишибди. Тепага чиқиб, ўзини ўша ердан ташлабди...

Ўзимни чеккага олдим. Кейин чанг кўча бўйлаб чопдим.

Шаҳар дарвозаси олдида бир шер ҳайкали бор эди. Бу Ҳамадоннинг ҳимоячиси. Унинг устига чиқиб шаҳар саройларига, оташкадаларига, гулзорларига, боғларига сўнгги бор алам билан қараб чиқдим. Шу аснода ҳайкалнинг орқа томонида бир хўрозга кўзим тушди. Чиройли, оппоқ хўроз эди. Уни таниб қолиб ҳайратландим. Бу Жиндугтнинг хўрози эди, уч кун бурун йўқолиб қолганди.

Югуриб хўрознинг олдига бордим, у ҳам хуркмай-нетмай ёнимга келди. Бағримга босдим. Биргаллашиб йўлга тушдик...»

— Бўлди, бас! — деди Кабусей.

Ғиштларни кўйиб чеккага чиқдим.

— Тафсилотига тўхталиб ўтирмаймиз, — деди Кабусей. — Аждодимиз Мидияни тарк этиб, Урарту ўлкасига боради. Уни ушлаб олишиб, қул қилиб бозорда сотишади. Уни мулкдор сотиб олиб уйига етақлайди. Унинг гўзал бир қизи бор экан. Жамасб билан қиз бир-бирини севиб қолишади. Бунни сезиб қолган мулкдор уларнинг турмуш қуришига рози бўлмайди. Кейин қизининг оху зорини эътиборга олиб, Жамасбга шундай бир шарт қўяди: «Етти йил ҳалол хизмат қилсанг, қизимни сенга бераман». Жамасб рози бўлади. Сидқидилдан хизмат қила бошлайди. Тўртинчи йили мулкдор вафот этади. Жамасб қизга уйланади, шу пайт Каподося Урарту ўлкасига ҳужум бошлайди. Бу ҳам етмагандай, мамлакат ичкарасида тартибсизликлар бошланиб кетади. Яшаш шароити ёмонлашгани учун Жамасб оиласи ва қариндошларини олиб Аран ўлкасига кўчиб ўтади. Бу ерда у янги қабила тузади. Ҳар тарафдан қочиб келаётганлар учун бу қабила ўрناق бўлади. Аста-секин теварак-атрофда янги қабилалар пайдо бўлади. Қабиламизнинг номи эса Жиндугт хўрозидан ёлғор бўлиб қолган.

Шундай қилиб, сўнгги дарсимиз шу!

Шунчалар меҳнат эвазига вужудга келган қабилани севишингиз, унинг урф-одатлари ва қонунларини ҳурмат қилишингиз керак!

Ҳаётингиз бахтиёр бўлсин, муаллимингиз эса сизга қараб фахр этсин!

Оғайниларимиз шунчалик ийиб кетишдики, кўплари йиғлаб юборишди. Бирма-бир келиб устозимиз кўлини ўпдик.

7

Иккинчи дарс ҳаёт қонунлари эди. Муаллим Хонбурабининг ёнига бордик. Қария бизларни кўз ёшлари билан қаршилади. Бизларни кўргач:

— Айриламиз, шундаймасми? — дедию яна йиғлади. Айрилиқ, бу — ҳаётнинг асоси! Бундан хафа бўлиш керак эмас! Менинг кўз ёшларимга эътибор берманглар, бу кексалик аломати, — деди кулимсираб.

Хонбураби кўзларини артиб, матонатли бир тарзда дарсни бошлади.

— Авлодларим, — деди у, — ҳаёт қонунлари жуда содда — яшаш, тўқ ва саломат яшаш, турмушнинг жафосини камайтириб, сафосини кўпайтириш, ҳаётнинг мақсади мана шу содда амаллардан иборат. Ҳолбуки, шу содда талабларни ҳам одамзот мумкин қадар мураккаблаштириб, қум саҳросида адашиб қолгандай шошиб бораёттир. Инсон ҳаёти, ҳайвон ҳаёти, ўсимлик ҳаёти... Ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Бир дона япроқнинг бутоқдан узилиб тушиши, битта гулнинг сўлиши, бир жониворнинг нобуд бўлиши ва бир инсоннинг ўлиши айни бир хил маънога эга. Ҳаётдан маҳрум бўлиш азалий ва абадийдир, ўлган қайта тирилмайди. Тирилган айни жисм эмас, бошқасидир. Ҳаёт боқий, фақат шакли ўзгаради. Бир ўт сарғайиб сўлади, ўрнида бошқаси кўкаради. Одам ўлади, бошқаси туғилади...

Ҳаёт доимо тирик ва моддий кучдир. Модда ва ҳаёт бир-биридан ажралмайди, модладан ташқари ҳаёт бўлмайди. Яшашнинг ўзи ягона мақсад. Унинг бошқа мақсади йўқ.

Яратилган ҳар бир жон яшаш керак, лекин яшаш шахсий эмас, ижтимоий бўлиши лозим. Шахс яшаркан, жамият ичида бўлади ва шахс эмас, балки жамият

¹ Самирамис — Ҳамадон ҳукмдори бўлган аёл.

фойдасига меҳнат қилиб яшайди. Чунки жамият умумий, шахс эса хусусийдир. Жамият шахслардан кучли... Одамлар ҳаётнинг содда мақсадини мураккаблаштиради, дедим. Тўғри йўлни қўйиб, айланма йўллارни ахтаришади. Бундай қилганлар оддий одамлар эмас, ақлли, закий инсонлардир. Эҳромлар, ҳашаматли саройлар, нафис санъатни яратган мисрликлар минг турли ғайри-моддий нарсаларга ишонадилар. Инсоннинг янгидан айни тарзда тирилишига эътиқод қиладилар. Гўё ҳар бир инсоннинг ўхшаши, эгизаги бор эмиш... Одамлар ожизликлари туфайли мавжум кучлардан мўъжизалар кутадилар. Ҳолбуки беш ҳиссиёт воситаси билан сезилган моддадан бошқаси ғайри-моддий ва ғайри-мавжуддир. Инсон ҳам бир жонзот, уни яшашга ундовчи омилларга кўп нарса боғлиқдир. Емоқ, ичмоқ, ухламоқ сингари. Яхши емоқ учун яхши ишламоқ, тоза сув ичмоқ учун яхши булоқ ахтармоқ, ёхуд ёмон сувни тиндирмоқ, уй қуриш учун эса шижоат кўрсатмоқ керак бўлади... Хуллас, ҳар бир эҳтиёжни даф этмоқ учун яна кўплаб эҳтиёжларга дуч келинади. Меҳнат шижоат, ҳйла, ёзув-чизув...

Ҳақиқат ана шунақа! Ҳақиқатнинг нариги томони бўш ҳаёл, яъни ғайри-мавжуддир. Ҳаёт мавжудиёт, борлиқ маҳсули. Ҳаёт шароити мавжудиётни вужудга келтиради. Яшаш йўлини ҳам мавжудиёт тақозо этади... Шунақа!

Йўқ, мавжудиёт муваққат эмиш, унинг ҳам абадий бир инъикоси бўлармиш... Бунақанги ботил фикрлар келгиндиларнинг уйдирмаси, холос. Сомлар ва эллинлар носоглом тасаввуридан туғилган афсона бу. Биз ушбу фаровон қабиламизни вужудга келтириб, масъуд яшашимиз учун пойдевор қураётганимизда абадий инъикос мадад бермади. Ундан фойдаланишни лозим ҳам топмадик...

Хонбурани маърузаси сўнгида жамиятга содиқ бўлишимизни васият қилиб, пешонамиздан ўпиб чиқди. Биз ҳам унинг қўлидан ўпиб хайрлашдик.

8

Эртаси куни саҳар палла жарчининг қўнғироқдек товуши бизларни уйғотиб юборди.

Жарғи солар жар,
 Ёшларга хабар!
 Табибларнинг энг зўри,
 Касалликларнинг шўри —
 Халдейлик Амилмардуг
 Сизларни чорлар:
 Умиди борлар,

Ҳей, ёш йигитлар,
 Тезроқ туринглар!
 Уйқу, алвидо!
 Тонгга ассалом!
 Халдейлик Амилмардуг
 Сизларни чорлар:
 Жарчи жар солар...

Ўрнимдан турдим, севинчимнинг чеки йўқ эди. Аста-секин яқин орада юз берадиган воқеаларни ҳис қила бошладим. «Хўроз» қабиласи одатига кўра; ёшлар ҳақим-табиб томонидан кўриқдан ўтказилиб, уйланишига ижозат берилади. Кейин «Кўчқор» қабиласига қаллиқ ахтаришга боришади. Қанчалар буюк мақсад! Баҳорий уйғонишлар орасида ёшларнинг ҳам баҳори бошланаётир.

Ҳар қадамда мени қидириб юрадиган онам ҳам мен билан бирга севинарди. Уйдан чиқаётганимда кучоқлаб бағрига босди. Юзимдан ўпаркан: «Бахтли бўл, боллам!» деди. Онаминг бошини силаб, чорбоққа чопдим. Ҳар бир уйдан қувонч саси келарди. Бир-биримизга овоз бериб, йиғилиб, Мазда майдонида бордик. Бир пайт дарахтлар орасидан Амилмардугнинг семиз гавдаси кўринди. Бизларга таъзим қилди, бизлар ҳам таъзим бажо келтириб атрофини ўраб олдик. Ҳазил-мутоғиба, латиғалар бошланди. Амилмардуг жуда ҳазилкаш, латиғағўй одам эди. Ҳар фикрни мисоллар билан тушунтирарди.

Ёшларнинг ҳаммаси йиғилиб бўлгач, бизларни бир сафга тизиб, кўздан кечирди. Барчамиз соғлом вужудли, куч-қувватга тўла, мускулдор эдик, фақат оғайниларимиздан биттаси қишда касалга чалингани учун анча нимжон эди. Амилмардуг уни бизлардан ажратиб, четга чиқарди, кейин бизларни югуртириб томиримизни ушлаб кўрди. Ҳаммамизнинг соғлиғимиз яхшилигидан мамнун бўлди. Нимжон жўрамиз бир чеккада маъюс туриб, бизларни кузагарди. Амилмардуг унинг юрак уришини, тилини текшириб кўрди.

— Бу баҳор «Кўчқор» қабиласига боролмайсан. Сиҳатинг яхшилангач, эндиги баҳор борасан, — деди.

Нимжон кўнмай:

— Бир югуриб кўрай, юрагимни текширинг, — деб ҳокимдан илтимос қилди.

Амилмардуг бир оз юмшаб:

— Қани, югуриб кўр-чи, — деди.

Нимжон жўрамиз бир югуриб, айланиб келди-да, ҳакамнинг олдида тўхтади. Ранги оқарган, юраги шиддат билан тепарди.

Амилмардуг:

— Вой-бўй! «Кўчқор» бунақа юракка қиз бермайди, — деди ҳазиломуз.

Нимжон яна рози бўлмади:

— Яна бир чопай, тагин кўринг, — деди. Амилмардуг бир ҳикоят сўзлади.

— Персополис¹ шаҳрида машҳур бир тикувчи бор эди. У кийим тикишдан олдин матодан уриб қоларди. Бир киши бунни эшитиб қолиб, мато сотиб олди-да, чеварнинг ҳузурига борди. Тикувчи матони пештахта устига ёйди-да, қўлига қайчи олди ва ... кўшиқ айта бошлади. Кўшиқ мижозга жуда ёқиб қолди, мириқиб тинглади. Бу аснода тикувчи матодан бир озини кесиб олиб пештахтанинг тагига ташлади.

Мижоз илтимос қилди:

— Жон чевар, яна битта кўшиқ айтинг...

Чевар жавоб қилди:

— Яна битта кўшиқ айтадиган бўлсам, бу матойинг бир кийимликка етмайди.

Ҳаммамиз кулиб юбордик. Нимжон бизлардан ҳам кўп кулди. Яна бир марта чопиб келадиган бўлса, юрагининг кучи етмаслигини сезиб истагидан воз кечди.

9

Ҳаким кўригидан сўнг Жамасб қабрини зиёрат қилиш одат эди. Машшоқлар келишди. Ҳар биримиз бир дастадан гул тайёрладик. Нон-намак, бир оз шароб, бир халтачадан дон ҳам олгандик. Жиндугтни хотирлаш учун Жамасб қабри ёнида анчагина оқ хўрозлар сақланаётганди. Зиёратга келувчилар хўрозларга ҳам дон-дун олиб келишарди.

Қабр гулларга бурканган бир боғда эди. Мозор сандиқ шаклидаги бир тошдан иборат бўлиб, ўтнинг атрофига Жамасб ҳаётига оид воқеалар тасвирланган, тош лавҳалар устида хўроз тасвири акс этганди. Қабрнинг ўнг томонида мангу олов ёниб турарди. Олов доимий кузатувчилар назоратида эди.

Келар-келмас қилган дастлабки ишимиз хўрозларга дон бериш бўлди. Кейин гулчамбарларни қабр атрофига тизиб, қўлга-қўл берганча доира ясадик-да, кўшиқ айтиб, мозор атрофида айлана бошладик:

Жамасбни ёд этдик,
Хўрозларни шод этдик.
Улар бизни англашди,
Қанот қоқиб бонглашди².
Кувёш каби нур сочиб,
Жамасбдан сўз очиб,
Хотирлашди Жиндугтни
Қуққулу-қу, қуққулу-қу!
Самирамис қалъаси —
Ёш қизларнинг балоси,
Сирлар ўчоғидир бу —
Қуққулу-қу, қуққулу-қу!

Жамасбни қилдик ёд,
Хўрозлар ҳам бўлди шод.
Яйраб қанот қоқишди,
Дилга завқ бўп оқишди.
Нурларга салом бўлғай,
Жамасбга кўп салом!
Жиндугтга салом бўлғай,
Ҳам ёшларга ассалом!
Қабила обод бўлсин:
Бу юрт нурларга тўлсин!
Оловга салом мангу —
Қуққулу-қу, қуққулу-қу!

Давра кўшиғини тугатгандан сўнг Жамасб қабрига таъзим бажо келтириб, четга чиқдик. Улкан ёнғоқ дарахти тагида ўтириб, тамадди қилдик. Пиёлаларга май қуйилди. Оғайниларимиздан бири ўрнидан туриб, шундай таклиф киритди:

¹ Персополис — қадимги Форс пойтахти, Истахр.

² Бонглашди — қичқиришди.

— Устоздан бир илтимосимиз бор, — деди, — май, шароб ҳақида мулоҳазаларини айтсалар...

Амилмардуг:

— Ҳай-ҳай! Мен ҳам жон деб тинглардим, — дея қаҳ-қаҳ урди. Кабусей Хонбурабининг юзига қараб ўрнидан турди.

— Болаларим, — деди, — қабиламизда турли-туман халқларга мансуб ва турли ўлкалардан келган одамлар бор. Буларнинг ҳеч қайси бири бу ерга келганда шаробга бегона эмасди. Афтидан, ўз юртларида бу энг мақбул ичкиликлардан бирига ўхшайди. Шаробнинг қаерда ва ким томондан ижод қилингани маълум эмас. Унинг номи қадим ривоятларда ҳам қайд қилинади. Ўйлашимча, шароб башариятнинг ўзи сингари қадимий. Демак, шароб инсон учун эҳтиёждир. Кайф ва нашъа қилиш, лаззатланиш инсон табиатига хос нарса. Фақат... — бу ерда муҳим бир «фақат» бор — кайф ва нашъа ҳаётнинг кичик бир қисмини эгаллаши керак. Доимий кайф одамни зериктиради. Ҳамадон саройидаги кайфу-сафоларга кайф деб бўлмайди. Бу бузиқилик ва айшу ишратдан бошқа нарса эмас. Кайф меҳнатни безаши керак. Ҳақиқий нашъа фақат меҳнатдан кейингина бўлади. Фақат шундай нашъагина моҳият ва лаззат эътибори билан ҳақиқий саналади. Шу нуқтаи назардан шароб азиз ҳамроҳ, дилбар бир севгили мисолидир. Яшасин шароб!

— Қўққулу-ку, — дея хўроз бўлиб қичқириб пиёлаларни лабларимизга теккиздик.

Бир оздан кейин Хонбураби ўрнидан турди:

— Болаларим, — дея гап бошлади, — инсон фақат беш ҳисса ортиқ ва маҳдуд ақлли маҳлуқдир. Унинг меҳнат қилиш иқтидорининг ҳам муайян доираси бўлади. Чарчаганида ҳам ана шу доирадан четга чиқолмайди.

Эҳтиёж оғирлигидан халос бўлиб, чуқурроқ ўйлашга имкон топса ҳам дунёга айнан шу мақсадда келганини билолмайди. Табиат яратган инсоннинг ожизлигини яхши билади (зотан, уни заиф ва идроксиз халқ қилиб яратмаганида холиқиға қарши бош кўтарарди). Уни муайян мақсадга йўналтириш лаззат туйғулари билан таъминлаган: емоқ лаззати, ичмоқ лаззати, хотин ва фарзанд лаззати... Инсон бадавийликдан юксалгани сари унинг лаззат турлари ҳам орта боради. Шароб-май лаззати ҳам инсоннинг юксалиш даврларининг бирида пайдо бўлгандир. Лекин майхўрлик юксалганлар учун эҳтиёж, юксалмаганлар учун эса заҳардир. Яшасин шароб аҳли!

— Қўққулу-ку! — дея қичқирдик бараварига. Навбат Амилмардукка келди. Ававалига бир оз ноз қилди. Гапиргиси келмади. Кейин:

— Болаларим, — деди, — мен ҳақимман; санъатим азалият мисол қоронғу. Бор билим ва тажрибаларимга қарамай, беморнинг мураккаб вужуди қаршисида ҳаминша ожизлигимни сезаман. Шароб олдида ҳам худди шундай ожизман. (Аммо — шароб беморми, мен бемор?) ... Пиёлада турганида сокинлигига ҳайрон қоласан, ошқозонга кирди дегунча бутунлай ўзгаради: одамни кулдиради, йиғлатади, нашъа қилдиради, қайғуга солади, жасоратлантиради, эҳтиросингни кучайтиради, кўзларингни парда қоплайди... Хуллас, Май мен учун сир. Сизларга бир ҳикоят гапирай... Халдейлик бир таркидунё сархуш элинга дуч келиб, насихат қила бошлайди.

— Шароб ичма, маст бўлма, холиқ бизни хушёрлик учун яратган, — депти.

Элгин кулиб:

— Ёлғон гапирма, — депти, — холиқнинг ҳам мен каби сархуш. Агар маст бўлмасайди, сенингдек аҳмоқни яратмасди...

Ҳамма кулди ва Амилмардуг шарафига қадаҳ кўтарди.

10

Қабиламизда икки бефарзанд аёл бор эди. Ҳар баҳор «Кўчқор» қабиласига борадиган ёшлар одатга кўра ана шу аёлларни зиёрат қилишарди.

Биз ҳам одатга амал қилишимиз шарт эди. Фарзандсиз аёлларга совғалар олиб боришарди. Биз ҳам хилма-хил мағизли нон, ичимликлар, долчин, қалампирмунчоқ, гулдасталар олиб бордик. Аввал кекса кампирниқига кирдик. Ёшлигида бир марта тўққан экан, лекин чақалоғи ногирон туғилгани учун оғзига ёстиқ босиб ўлдирганди. Мажрўҳ фарзанд онаси бўлишни ўзига эп кўрмаганди.

Аёлнинг бу ҳаракати, зотан, қабила одатига хилоф эмасди. Кўр, майиб, ногирон гўдаклар яшаш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Бу одат бизда жуда қадимдан сақланиб келади. Бундай одатга қарши бир неча бор эътирозлар ҳам билдирилганди. Шунинг учун қабила мажлиси масалани қайта-қайта муҳокама қилиб, одатни ўз ҳолича қолдиришга қарор қилганди. Эҳтимол, бу одат бундан кейин ҳам сақланиб қолар. Чунки ёшлар ҳам шунини ёқлашмоқда. Ишлаш қобилияти бўлмаган, ҳаёти азоб-уқубатда ўтадиган гўдакнинг ҳаётдан бутунлай маҳрум бўлгани афзал эмасми?

Мавзудан четга чиқдик, шекилли.

Фарзандсиз аёл келишимизни билиб янги кўйлак кийганди. Бизни хуш бир табассум билан қаршилади.

Салом бердик. Алик олди. Қўлларини ўпдик. У ҳам пешонамиздан ўпди. Эри ишда экан. Биз келган захоти уйдаги бор ашқол-дашқолини ташиб олиб чиқиб, ҳамма жойни супуриб-сидирдик. Нарсаларни қайта олиб кириб, жойлаштирдик. Олиб келган гулларимиз билан уйни безадик. Стол устига дастурхон ёзиб, озиқ-овқат ва ичимликларни қўйдик. Аёлни тўрға ўтқазиб, ўзимиз ўнг ва сўл томонида жойлашдик.

Жайниз ёшларнинг вакили сифатида:

— Марҳамат, ойижон, — деди, — одатга кўра фарзандларингиз «Кўчқор» қабиласига йўл олаятми, сиздан оқ фотиҳа сўраб келишди.

Бефарзанд аёл долчиндан озгина синдириб оғзига солди:

— Болаларим, — деди. — Сизлардан жудаям розиман. Эмган сутларингиз ҳалол бўлсин! Боринглар, уйланинглар, бахтли бўлинглар! Оқ йўл! «Хўроз» билан «Кўчқор»нинг қон-қардошлиги боқий бўлсин! Йигирма йилдан бери «Кўчқор» томонга кўплаб йигитларни жўнатдим. Уларга ҳам салом айтинглар! Хўроз билан дўст тутинишин! Еб-ичганимиздан кейин кампир тўшак устига чўзилди. Оёқ-қўлларини силадик. Ўчоққа қўйган сувимиз исиган экан, бошини ювиб, сочиқ билан артдик.

— Ойижон, — дедим, — яна қандай юмушингиз бор?

— Ўтиним ёрилмаган, болам, — деди. Барчамиз туриб кампирнинг ўтинини ёрдик ва ўчоғи ёнига тахладик.

Хуллас, фарзанд онага нима қилиши мумкин бўлса, ҳаммасини қилиб, бошқа аёлникига йўл олдик.

Бу аёл ҳеч туғмаганди. Ёши йигирма бешларда эди. Қора қош, киприклари найзадек, ўзи бўлагина. Бизларга уялиброқ пешвоз чиқди. «Она» деб саломлашдик. Юзи кулгандай бўлди. Қошлари чимирилиб, киприкларининг тагида ёш милтиллади. Ёшларга ҳасад қилаётгандек туюлди. Унинг ҳам ишларини қилиб, уйини тозаладик. Хайрлашаётиб: «Ойижон, фотиҳа беринг», — деганимизда ўзини тутолмай, йиғлаб юборди.

Одатга кўра, бефарзанд аёлларнинг эрларига ҳам қарашимиз керак эди. Ярим кун далада ишлаб бердик.

11

Ёшлар қабилани тарк этишаркан, ўзларидан кейин бирор ёдгорлик қолдириб кетишлари керак эди. Биздан олдинги ёшлар ариқ қазишган, қувур ўтқазиб, кўприк қуришганди. Қабиланинг ўнг томонидаги ўрмонни ҳам ўшалар бунёд этганди. Бизлар ҳам ўйлаб туриб, ўзимиздан бир боғ қолдиришга қарор қилдик. Қабиладан минг қадамча нарида тошлоқ ер бор эди. Ўша жойни тозаладик. Бир неча кунлик меҳнат эвазига юз ёғочли боғ барпо этдик. Қабила кенгаши вакиллари келиб боғни ҳимояларига олишди. Ўша кунини «табиатга тавоф» маросимини ўтказдик.

«Тавоф»га бутун қабила тўпланганди. Патнисда бир идишда сув, бир оз тупроқ ва ўтин олиб келишди. Ҳар ким тиз чўкиб патнисга таъзим қилди. Кейин кўшиқ айтиб, тупроқни олиб бориб мевали дарахтлар тағларига солишди. Ўтинлар текис жойда қаланиб, тагидан тутантириқ қўйиб, ёқилди. Сувни атрофга сепиб чиқилди. Кейин бир-биримизнинг кўлимиздан ушлаб, доиралар ҳосил қилдик. Эркақлар, аёллар ва болалар гулхан теграсида айланиб, бир-бирларига жўр бўлиб куйлай бошлашди:

Ловуллагин оловжон,
 Гурлаб ёнгин, оловжон!
 Сирли, сийратли оташ —
 Салом сенга оловжон!
 Тупроғу сув, оловга,
 Ҳавою сув, оловга.
 Жонли, сонли оловга,
 Салом — бўлсин оловга!
 Қуққулу-қу, қуққулу-қу.
 Қу, қу, қу!

Ўйин тугаганидан сўнг ҳамма бараварига барларини кўтариб тугишди-да, уч маргадан хўроздек қичқиришиб боққа, экинзорга ёйилишди. Уларнинг ҳар бири етти марга еттитадан зарарли ҳашарот ўлдириши керак эди. Бир капалакни қувиб юриб Жайнизга дуч келдим. Ҳамишагидай шикоятланди:

— Оғайни, — деди у, — бу одатлардан қачон қутуламиз? Подага ўхшатиб бизларни у ёқдан-бу ёққа ҳайдашгани-ҳайдашган. Жонга тегди-ку!

Мен кулдим.

— Нима ҳам дердим. Одатларимиз оғир, — дедим. — Лекин буларсиз ҳам бўлмайди-да. Атрофдаги халқлар турмушини Кабусей бизларга тушунтирди. Уларнинг ҳам жуда қийин олатлари бор. Бизнинг одатларимиз моддий оламдан ажралмаган ҳолда бажарилади. Уларники эса бутунлай бошқа. Улар асл ҳақиқатни моддий ҳаётдан ташқарида тасаввур қилишади. Бу мавҳум олам беш унсурга ўрин бермайди. Шу яхшими?

— Бу ҳам яхшимас. Кўриб, эшитмаганим, ҳис қилмаганим нарсаларга ишнолмайман. Аммо, ўз ҳаракатимизга тушуна олмаяпман. Нимагадир ёш ақлим фаҳмламапти.

— Сенда, афтидан, инқилоб туғилаётганга ўхшайди.

— Шундайку-я, лекин муайян бир тўхтамада эмас.

— Майли, кўрамиз. Лекин тажрибасизлигинг туфайли жамиятга зарар етказмада, ишқилиб.

Жайниз истеҳзо билан кулди:

— Ғалатисан, Чопо, — деди. — Сен тинч ҳаёт шайдосисан. Осойишталик бузилмасин, дейсан. Кекса устозлар таъсири сенда теран из қолдирибди. Фақат бир нарсани эсдан чиқараяпсан. Тарихимизни биласан, аммо қабила-қабила бўлиб яшашга ўтишимизнинг асл сабабларини тушунмаяпсан. Журъат қилиб шундай деяётганим учун узр. Кечирасан! Қабилаларга Бобил, Мидия, Қападося, Урарту, Форс, Халдей, Понт-Ўксин¹ соҳилларидан ҳам одамлар тўпланишган. Сабаби? — Маълум: у ерларда яшаш тарзи чидаб бўлмас ҳолга келган. Сарой истибдоди, уруш, бошбошдоқлик, хонлик-бекликлар, динни қалқон қилиб қон тўкишлар, кучлиларнинг очопатлиги халқни зор қақшатган. Ҳаёт оғирлашиб, ожизларни, эзилганларни, меҳнати мевасидан баҳраманд бўлолмаганларни қочинга мажбур қилган. Одамлар қочаётганида бор будидан, ҳатто соғлигидан ҳам ажралишган. Шунга қарамай, қочиб келишаверган ва бугунги ҳаётга ноил бўлишган...

— Жуда соз! Сенга яна нима керак? — дея унинг сўзини бўлдим.

— Дунёда битта қонун бор. — Ҳаёт кўҳна усулда тураверса, сувга ўхшаб сасийди. Ҳаётимиздан энди одатларнинг қўланса ҳиди кела бошлади. Олдини олиши керак!

— Бўпти, бўпти, — деб кулдим. «Кўчқор»га борайлик, кейин. Етти Хўроз маъбадини зиёрат қилганимиздан кейин «Хўроз» билан хайрлашамиз. «Кўчқор» қабила-сида қоладиган бўлганимиз учун ўша ҳақда ўйлайлик. «Кузғун» қабиласидан бу ерга уйлангани келадиган ёшлар эса бу ернинг ғамини ейишсин. Энди бизлар «Хўроз»-лик эмасмиз...

12

Етти Хўроз маъбади етти тош устунли муҳташам бир бино эди. Устунлар тепасига хўроз бошларининг тасвири ишланганди, маъбадга етти пиллапояли еттита

¹ Қора денгизнинг қадимий номи.

зина билан чиқиларди. Ҳар пиллапоёда қизил кийимли, хўроз қалпоқли, узун соқолли чол ўтирарди. Улар бизларни най чалиб қаршиладилар. Маъбаднинг салобати, чолларнинг қиёфаси, найларнинг маҳзун нолалари сирли бир оҳанг кашф этганди.

Ёшлар эҳтиром билан биринчи пиллапоёга яқинлашишди. Биринчи чол найни бир қўлига олиб, ўрнидан турди.

— Тўхтанглар, — деди амрона. — Тўхтанглар! Кекса араннинг ҳикоясига қулоқ солинглар!

Қариянинг салобатли товуши ёшларни дарров тўхтатди. Чол бошлади:

— Куёш бор экан, Ой бор экан, етти оғани юлдуз сайр этиб, осмону фалакни безаб тураркан. Мидия салтанати ерда ҳукмрон эди. Унинг қўшини силсиласидан Бобил титрарди, Элам ва Суз омонлик тилар, исқитлар Дарбанддан пастга оёқ босмас эди. Етти куббали сарой Ҳамадонга кўрк берар, Кайнассар қурдирган оташкада ўчмас олови билан оламга нур сочиб турарди. Сурув-сурув кўйлар, пода-пода йилқилар сон-саносиз эди. Дарахтлар меваларининг оғирлигидан бошларини ерга этганди. Суғорилмаган сахро, кўприк солинмаган дарё, экилмаган жой қолмаганди...

Гурур аста-секин саройни қоплади. Зардушт аҳкомлари унутила бошлади. Ҳукмдор билан табаалар¹ орасига деворлар тортилди. Халқнинг овози эшитилмайдиган бўлди. Астиёз² кайф-сафога берилди. Бобил қизлари, эллин йигитлари саройда хўжайин бўлиб қолдилар. Форс шароби мияларини хиралаштира бошлади. Мидиянинг салобати сусайди. Аҳриман қанотларини оламга ёйди.

Дабдабали ҳаётимизни кўпдан бери ҳасад билан кузатиб турган Форс бош кўтарди. Қуруш³нинг қиличи Мидия салтанатига барҳам берди. Оссурия, Лидия, Элам ва исқитларни титратган қўшин форслар томонидан тор-мор қилинди. Оловлар сўнди, боғ-роғлар пайҳон бўлди. Обод эллар вайрон қилинди, ер инграб, осмон қон йиғлади...

Аммо муғ матонати синмади, атирван қўшини пароканда бўлмади, иймон минораси боқий яшаб, душманларга қарши интиқом ўтида тобланмоқда эди...

Камбиз Хоразм, Бақтрия, Кирмон, Бобил, Лидия ва Мидиядан тўплаган кучли қўшин билан Миср устига юриш бошлаганди. Яширин кинлар юзага қалқиб чиқди, исён тўлқини форс салтанатини қоплади, муғлар ибодатларида фиръавнга дуо қилишдан тортинмасдилар, тадбирлар кўрила бошлади. Смердис исмли бир муғ Ҳамадонни қўлга киритиб, ҳокимият тахтига ўтирди. Оловлар янгидан гуруллади, зардуштларнинг юзи қайтадан кула бошлади.

Лекин бу оламда ҳеч нарса боқий эмас. Смердис ҳукмронлиги ҳам узоқ чўзилмади. Форс саройида узакни ташкил қилувчи етти асл оила намоёндалари муғларга бўйин эгмай қурол кучи билан Смердисни тахтдан ағдаришди. Ҳаётдан кўз юмган Камбиз тахтига номзод қидиришди. Форслар одатига кўра, от муқаддас саналарди. Ҳукмдор танлашда отнинг иштирок этиши ва мойиллик билдириши ҳисобга олинарди. Смердисни тахтдан ағдариб, муғларни маҳф этган етти исёнчи куёш юз кўрсатишидан олдин отларга миниб шаҳардан ташқари чиқишди. Офтоб илк шуъласини ёйганда етти суворидан Доронинг оти кишнади. Одат бўйича, Доро ҳукмдор қилиб сайланди.

Қўшин тўпланиб исён бостирилди, олов ўлкаси остин-устун бўлиб кетди. Кайнассарнинг маъбади ҳам яксон бўлди. Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас.

Доро Камбиз давлатига соҳиблик қилиб, дабдабали ҳаёт кечира бошлади. Истаҳр⁴да доврўғи оламни тутадиган сарой қурдириш ниятида эди. Эллин оролларидан Хоразмга қадар чўзилган ўлкалардаги меъмор ва усталарни тўплаган эди. Лекин Доро хоҳлаган саройни Кайнассардан бошқа ҳеч ким қуролмаслиги маълум бўлиб қолганди.

Кайнассарни қидириб топиша олмади. Мамлакат бўйлаб жарчилар сафарбар қилинди, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ айланиб чиқилди. Кайнассарни кўрган ҳам, эшитган ҳам топилмади.

¹ Табаа — фуқаролар, аҳоли.

² Мидиянинг сўнгги ҳукмдори.

³ Қуруш — Форс салтанати асосчиси.

⁴ Истаҳр — Форс давлати пойтахти.

Бир куни Доро овга чиқади. Бир жайронни қувиб юриб, фақирона кулба устидан чиқиб қолади. Эчки териси ёпинган, узун соқолли бир чол чалқанча ётиб осмонни томоша қилаётган экан. Доро барча аёнлари билан унинг тепасига келади. Чол уларни кўрмагандек киприк ҳам қоқмайди. Шу пайт кулбага яшириниб олган кийик Дорони кўриб, ўрнидан сакраб чиқади-да, чолнинг ёнига боради.

Доро қариянинг бепарволигини ва жониворнинг бориб унга сиғинганини кўриб ҳайратланади.

— Ҳой чол, — дейди Доро амрона, — сен кимсан?

Чол кўз қири билан Доро томонга қараб:

— Менми? — дейди. — Мен дунёнинг энг азамат одами!

Дунёда ўзидан бўлак бирор азамат одами кўрмаган Доро мана шу вайрона кулбада эчки териси ёпинган чолга қараб:

— Сенинг азаматлигинг нимада? — дея сўрайди истехзо билан.

— Азаматлигим шундаки, сендан қочган келиб менга сиғинаётир.

Доро кулади ва қарияда қандайдир сирли қудрат борлигини сезиб, бир неча савол беради:

— Қария, — дейди у, — дунёда энг буюк орзу нима?

— Орзусизлик!

— Энг буюк ҳақиқат қайси?

— Инкор!

— Энг тўғри йўл?

— Шубҳа!

— Энг зўр ҳузур-чи?

— Унутиш!

Бу жавоблардан подшоҳнинг ҳайрати янада ортади. Бирдан сўрайди:

— Кайнассарни танийсанми?

— Танийман.

Подшоҳ суюниб кетади:

— У қаерда?

— Ўз юртида, салтанатида.

— Унинг мамлакати қаерда, фуқаролари кимлар?

— Унинг мамлакати ўрмон, фуқаролари эса жайронлар.

Доро чолнинг Кайнассар эканини сезиб отдан тушади. Вазирлар, саркардалари ҳам унга тақлид қилиб, Кайнассарни ўраб олишади. Қарияга турли ноз-неъматлар ва кийим-кечақлар инъом қилинади. Лекин Кайнассар ўрнидан қимирламасдан осмонни томоша қилишда давом этади. Доро сарой кўрдириш ниятида эканини айтиб, Кайнассарни Истахрга тақлиф қилади:

— Сенга ўзинг оғирлигингда тилло бераман, барча орзуларингни амалга ошираман, — дейди.

Чол бошини тебратиб:

— Тилло нима билмайман, билишни ҳам истамайман. Орзу бўлса азоб эшигидир. — дейди.

Доро газабини яшириб, ваъдалар беришда давом этади. Лекин чол ҳеч нарсага кўнмайди. Ҳамон ётганича жайронни эркалай бошлайди. Ниҳоят, Доронинг тоқати тоқ бўлиб, жаҳл билан сўрайди:

— Бу ерда чўзилиб ётишдан фикринг нима ўзи?

— Фикрсизлик!

Доро шаҳд отига сакрайди ва:

— Жаллод! Бу девонанинг қўлларини боғла, отга миндир, — деб амр қилади.

Жаллод чолнинг қўлларини боғлаётганда у ўзига келиб жайроннинг қулоғига шивирлайди:

— Қочиб қол! Одамлардан узоқ юрганинг саломатлиқдир, — дейди.

Жайрон унинг гапини тушунгандек ўрнидан сакраб туриб ўрмонда ғойиб бўлади. Кайнассарни Истахрга олиб келишади. У ерда янгидан сарой қуришни тақлиф қилишади. Яна рад қилади. Бу сафар подшоҳнинг амри билан уни миноранинг тепасига олиб чиқиб, ўша ердан пастга улоқтирадилар.

Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас! Кайнассар ўлмай қолди — минора тагида турган бир тўда атирванлар уни ҳавода илиб, олиб қочадилар.

Меҳнат ва санъат меваси — маъбаднинг хароб бўлганини кўриб, тарки дунё айлаган Кайнассар дунёга қайтадан келгандай бўлади. Бир тўда муғлар билан шимол томонга йўл олади ва «Хўроз» қабиласига келиб қўшилади. Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас!

Фақат матонат ва курашгина боқийдир. Дарвоқе, мана шу муҳташам маъбад Кайнассарнинг матонат ва кураши маҳсули. Ўзи ҳам қурган мана шу маъбади таги-га дафн этилган...

Бу оламда ҳеч нарса боқий эмас!

Фақат матонат ва кураш боқийдир!..»

Аран ҳикоятини тугатди. Етти аран яна най чала бошлашди.

13

Иккинчи пиллапоёга қадам қўймоқчи бўлдик. У ерда ўтирган аран найни оғзидан олиб, ўрнидан турди:

— Тўхтанглар! Кекса араннинг ҳикоясига қулоқ солинглар! — деб амр қилди.

Ҳаммамиз биринчи зинадаёқ тўхтадик.

Аран бошлади:

— Ану¹ осмонни яратганди;

Анлил² ерни яратганди;

Эа³ сувларни яратганди; Саннашариб Бобилда подшоҳ эди.

Наргаладдин деган киши Нинни исмли қизга совчи юбориб, унга уйланмоқ ниятини маълум қилади. Нинни рози бўлади, бироқ қирқ кунга муҳлат сўрайди. Наргаладдин хунук, аммо бадавлат киши эди. Нинни унинг бойлигига севинар, хунуклигидан ғамга ботарди. У уйда ўтириб уч кечаю уч кундуз ўйлади. Охири йўлини топди.

Бобил қонунларига кўра, бокира қиз эрга тегишдан олдин бирор ажнабий билан ишқбозлик қилиш ҳуқуқига эга эди. Нинни ана шу ҳуқуқдан фойдаланмоқчи бўлди. Бир куни кечқурун кийиниб Истар⁴ маъбадининг олдига борди. Ишқ илоҳаси йўлида ишқбозлик майлида бўлган қиз ва йигитлар шу ерга тўпланишарди.

Нинни кўлида битта тангани ушлаганича маъбаднинг олдида айланиб юрди. У ерда анчагина ажнабийлар ўтиришганди. Улар орасида баланд бўйли, кўзлари катта-катта, буғдойранг бир ўсмир ҳам бор эди. Нинни уни кўргач, тўхтаб қолди — оёқлари итоат қилмай қўйганди. Кўлидаги тангани унинг қучоғига отиб, орқага қайтди: танга отиш — «менинг орқамдан юр» дегани эди.

Ўсмир ўрнидан сакраб туриб, Ниннининг изидан тушди. Улар биргаликда ўсмирнинг қўналғасига келишди. Нинни ечиниб, ёш йигитнинг ёнига ётди. Ўсмир Ниннининг барча гўзалликларидан баҳраманд бўлди...

Суз шаҳридан тижорат учун Бобилга келган бу ўсмир қирқ кун ўша ерда қолиб, ҳар куни Нинни билан ишқ шаробини ичар эди.

Қирқ биринчи куни Нинни Наргаладдиннинг уйига келин бўлиб тушди. Орадан бир йил ўтди. Нинни ўғил фарзанд кўрди... Булар бу ерда яшайверишсин, мен сизларга Саннашарибдан гапирай.

Бобил подшоҳи Саннашариб бир кеча туш кўрди. Тушида Син⁵ унга шундай деди: «Эй менинг вакилим, эртага кечқурун кийимингни алмаштириб, Наргаладдиннинг уйига меҳмон бўлиб бор: кечаси ўша ерда ётиб қол». Саннашариб уйқудан уйғониб, эрталабгача бедор ётди. Кунни бетоқатлик билан ўтказиб, кечқурун кийимини алмаштирди ва Наргаладдинникига меҳмон бўлиб борди.

Уй соҳиблари меҳмонга бўлган ҳурматини жойига қўйишди, овқатлантиришди, кейин ухлагани жой солиб бердилар. Наргаладдин билан аёли ҳам болани жойига ётқизиб, ўз ўринларига чўзилдилар.

Саннашариб уйқуси қочиб, кечаги тушининг тўғри чиқишини пойлаб ётди. Тун яримдан оққанда, Нинни ўрнидан турди, кийиниб қаёққадир йўл олди.

Саннашариб ҳам уни қоралаб орқасидан бораверди. Нинни бориб Фират соҳилидаги мўъжазгина бир уйнинг эшигини тақиллатди. Ичкаридан баланд бўйли бир йи-

¹ Ану — Осмон илоҳи.

² Анлил — Ер илоҳи.

³ Эа — сув илоҳаси.

⁴ Истар — ишқ илоҳаси.

⁵ Син — Ой илоҳи.

гит чиқди. Ҳалиги йигит: «Шу пайтгача қаердайдинг?» — деб Ниннига зарда қилди. Кейин Ниннини ичкарига киритиб, эшикни ёпди. Саннашариб яқинроқ бориб, эшик тирқишидан ичкарини кузата бошлади. Ичкаридан йигитнинг овози эшитилди:

— Кеч келишингдан маълум, мени севмайсан.

Нинни қасам ичиб уни ишонтиришга уринарди.

— Уйга меҳмон келувди, шунинг учун ҳаялладим...

— Бўлмаган гап, ишонмайман!

— Нима қилсам ишонасан?

— Ишқинг ростлигини исбот қил.

— Нима билан?

— Бориб ўғлингнинг бошини кесиб олиб кел, шунда ишонаман. — Нинни шу заҳоти уйдан чиқди. Саннашариб ҳам унинг изидан борди.

Нинни уйига келиб ўғлининг кўрпасини аста кўтарди, пичоқ билан бошини кесиб олди-да, дастрўмолга ўради. Кейин бориб, яна Фирот соҳилидаги уй эшигини тақиллатди, ичкари кирди. Саннашариб ҳам, илдам юриб келиб, эшик тирқишидан ичкарини кузата бошлади.

Нинни ўғлининг қонли бошини йигитга кўрсатиб, бир чеккага ирғитди. Кейин ўпишиб кайф-сафога берилишди.

Саннашариб эрталаб қизил кийиниб, тахтга ўтирди. Вазирни ёнига чақириб, кеча кўрганларини гапириб берди. Кейин шундай амр қилди:

— Дунёдан тухмат ва ёвузлик уруғини қуритиш учун барча аёллар Фирот дарёсига улоқтирилсин. Бор айт, тайёрланишсин!

Вазир ўйлаб туриб, деди:

— Олам тургунча яшанг, олампаноҳ. Ижозат берсангиз, бир ривоят айтай, кейин фармойиш берсак... — Кунлардан бир кун шарбат сотувчи дўконида ўтирган-дим. Бир ёш суворий келиб дўкон олдида тўхтади. Ҳариб кўринарди. Ичкари мўралади. Қизиқиш ташқари чиқдим. Ҳалиги йигит менга: «Биродар, — деди, — кафанлик олмоқчийдим. Қаерда сотилишини билмайсизми?» Уни эргаштириб кафанлик сотиладиган дўконга бордим. Йигит кафанлик сотиб олди, менга миннатдорчилик билдириб, йўлга равона бўлди. Бадтар қизиқиш қолдим. Бир от олиб, орқасидан жўнадим. Шаҳардан чиқдик. Йигит орқасига қараб мени кўргач, отини тўхтатди. «Ҳой биродар, — деди, — кимсан, нима иш қиласан, билмайман, менинг сиримга аралашиб нима қиласан?!» Мен ҳам: «Ўзинг кимсан, нима иш қиласан, билмайман, лекин жуда қизиқиш қолдим. Ижозат бер, сенга қўлимдан келган ёрдамни қилай», — дедим.

Йигит анча иккиланишлардан кейин рози бўлди. Йўлга тушдик. Бир тепаликка етганимизда отини менга топшириб: «Мени бир оз кутиб тур», — деди. Кутдим, бир соат кутдим, келмади, икки соат кутдим, келмади. Охири отларни етаклаб, тепалик устига чиқдим. Қарасам, тепаликнинг орқасидаги жарликда қаттиқ олишув кетаяпти. Менга отини топшириб кетган йигит ўнгу-сўлга қилич солар, анчагина одамни уриб қулатган экан. Мен ёрдамга етиб боргунча йигит атрофидагиларни ҳам қиличдан ўтказиб, қайтиб кела бошлади. Чеккада бир жасад бор эди, кўтариб олдик, олиб келиб кафанладик ва кўмдик. Қабрдан бир оз узоқлашгач, ҳалиги йигит: «Сен шу ерда бир оз кутиб тургин, ҳозир қайтиб келаман», — деди. Югуриб бориб янги қабрни кучоқлади. Тўйиб-тўйиб йиғлади: «Ўчингни олдим, душманларингни ўлдирдим. Энди эридан вафо кўрган аёлга дунёда яшашнинг нима кераги бор!» деб ханжарини чиқарди-да, юрагига санчди. Йиқилаётганда бошидан телпаги учиб тушди. Узун сочлари осилиб қолди.

Вазир ҳикоясини тугатиб жим қолди. Саннашариб жаҳлидан тушганди. Бобилнинг барча аёлларини Фиротга чўктириш фикридан қайтди. Ёлғиз Нинни сувга отилди.

Аран ҳикоясини тугатган заҳоти яна найлар чалина бошлади.

14

Учинчи пиллапояда ўтирган аран жуда ғалати эди — ҳўрозий қалпоғи қийша-йиб, бир қулоғини босиб турарди. Найни завқ билан чалар, ўтирган жойида у ёққа-бу ёққа тебранарди. Жайниз афтимга қараб жилмайди.

Зинага қадам қўймоқчи бўлганимизда аран ўрнидан турди:

— Тўхтанглар, — деди. — Кекса араннинг ҳикоясини тингланглар.

Унинг ҳар бир ҳаракати галати бўлса ҳам ҳикоясини зўр қизиқиш билан тингладик:

— «Сомийлар ўлкасида, қумли саҳрода ялангоёқ, ялангбош бир киши чиқиб халқни атрофига тўплаб, минг хил эртақлар сўйларди. «Эй, жаҳолатга ботган гофиллар, еру-кўкни яратган, охират кунининг соҳиби бўлган Йековни танимайсизми? Сизларни ўтла куйдиради, дунё ёруғидан маҳрум қилади, уйлариңгизни остин-устун қилиб, болалариңгизни саҳроларга ҳайдайди. Мен унинг набийсиман. Сизларни ҳақ йўлга чақиргани келдим. Келинлар, атрофимга йиғилинлар!... Ҳақ йўлини топинлар!»

Ҳар ким набийни даҳшат билан тинглар, қўрқувдан дир-дир қалтирашарди.

Кўп ўтмай набийнинг овозаси бутун саҳрога ёйилди — воҳа хурмозорларида, карвон қўналғаларида ҳамма набий ҳақида гапирарди.

Тури Синайга тижоратга борган эллиндардан бири набий ҳақидаги гапларни эшитиб, уни кўрмоқчи бўлди. Набийнинг жойини кўрсатишди. Борди. Набий хурмо дарахти тагида ўтириб чигиртка саятган экан.

Эллин салом берди, набий уни чигиртка ейишга таклиф қилди. Эллин эътироз билдириб:

— Эй набий, — деди, — шуҳратингизни эшитиб, суҳбатингизни олгани келдим.

— Хуш келибсан, ўтир, — деди набий. — Узоқдан келяпсанми?

— Афинадан келяпман.

— У ер нима? Шаҳарми, қишлоқми?

Эллин ҳайратланиб:

— Набий, Афинани эшитмаганмисиз? Тавба! Файласуфлар ва худолар шаҳрини билмайсизми? — деди.

«Худолар» сўзини эшитган набийнинг ранги бўзарди, чигирткани улоқтирди:

— Ёху, худолар нимаси? Мушриклик жаҳолатидаги гумроҳлик етарли эмасми? Ягона ва буюк, азалий ва абадий Холиқни танигин, унинг ҳақ йўлига кир! Фоний дунёга умид боғлама! Ҳамма нарсдан воз кечу Холиқ йўлини танла... Ундан олий, ундан адолатли куч йўқ...

Эллин ҳеч нарса тушунмади.

— Набий, — деди у. — Холиқ деганин нима? Тушунтиргин.

— У буюк, қудратли, азалий, абадий, дунё ва охиратнинг соҳиби.

Эллин яна ҳеч нарса тушунмади.

— Ибтидо, давом ва интиҳо Зевсдан иборат, — деди. — Бошқасига қойил эмасман. Олимп тоғидан чақмоқлар ёғдирувчи Зевсдан қудратлироқ куч бўлиши мумкинми?

Набийнинг бадтар жаҳли чиқди:

— Зевс ким бўпти? Тангридан бўлак қудратли Холиқ йўқ. У битта, шериги йўқ.

Унга шерик қўшадиганлар муртадлардир.

Эллин билан набий орасида можаро бошланди. Карвондагиларнинг ҳаммаси шу ерга тўпланишди.

Ҳамадонлик бир савдогар босиқ овозда:

— Набий, — деди, — буюк ва адолатли бир кучга ишониш — дунё гардиши, унда юз бераётган ҳодисаларни изоҳлашдан оғизлик аломатидир. Яратилишига ҳоким адолатли бирор қудрат мавжуд бўлса, дунёдаги адолатсизликни нима билан изоҳлайсан? Кўзи бўла туриб ёруғликка муҳтож қўрлар бор; бахтиёрлар орасида толесизлар озмунчами? Бадавлат яшаётганлардан камбағаллар кўп; беқларга нисбатан куллар кўп, гўзаллардан кўра хунуқлар бисёр... Бундай адолатсизликнинг сабабчиси ким? Йўқ, набий, танлаган йўлинг тўғрмас. Дунё ҳодисаларини ягона тангри фикри билан изоҳлаб бўлмайди! Яратилишда икки нарса мавжуд; унинг биттаси адолат учун курашса, иккинчиси ана шу адолатни бузишга интилади. Мазданинги ёруғи билан бирга Аҳриманнинг зулмати ҳам бор. Ҳаёт ана шу икки кучнинг курашидан иборат. Охир-оқибатда Мазда голиб келади, дунё ёруғликдан равшан бўлади, инсон абадий саодатга эришади! Ҳақиқат шу!

Мисрлик бир кекса гапга аралашди:

— Холиқ нима? Зевс ким ўзи? Мазда нимаси тағин? Миср худоларидан бошқаси бекор. Ўлиқлар, тириклар ва куёш худоларини инкор қилиб бўладими? Соғарис,

Озирис, Анубис, Нефтус, Ра, Ну... Коинотга ҳоким шулар эмасми? Бу ҳақиқат Ра сингари ошқора ва порлоқдир...

Бобиллик биттаси мисрликнинг гапини бўлди:

— Бу гапларингга қўшилиб бўлмайди. Фақат бизларнинг Ану осмонга ҳоким. Барча юлдузлар унинг тахти ва тожи атрофига тўпланиб, оламга нур сочишади. Анлил ерни бошқаради. Эа сувлар ҳимояси билан машғул. Булардан ташқари Син ва унинг боласи...

Шу аснода жаранглаган қаттиқ қаҳқаҳа бобиликнинг маърузасига чек қўйди. Ҳамма ўгирилиб, қаҳқаҳа ураётган ҳабашга тикилиб қолишди. Бурнига ҳалқа тақиб олган бу киши найзасини ерга улоқтириб, қаҳқаҳа уришдан ўзини тиёлмас, орасира қўларини ерга уриб:

— Худонинг болалари бор эмиш, — дея ўзини тўхтатолмасди.

Бу ердагиларнинг барчаси ҳабашни ваҳший деб ўйлашгани учун ундан бошқа ҳаракат кутишмасди ҳам. Ҳабаш ҳам буларни ҳеч нарсани тушунмайдиганга йўйиб, беҳуда сафсаталарни тинглашни лозим кўрмаганди. У сочилиб ётган камон ўқларини йиғиштириб, найзасини қўлига олди-да, ҳозиргина овлаган арслон боласини судраганича тўладан узоқлашди.

Воҳанинг чеккасида қаллакланган бир хурмо дарахти бор эди. Ҳабашнинг оиласи унинг остида яшарди. Болалари уни кўриб, югуриб олдига келишди ва арслон боласини олиб дарахт тагига элтишди. Кўкраклари осилиб тушган, белига лунги боғлаган бир аёл овчининг қўлидан қурол-яроғини олиб, дарахтга илиб қўйди. Чеккада лойдан ясалган бир бут бор эди. Унинг олдига турли ҳайвон суяклари ётарди. Ҳабаш пичоқ олиб, арслончани сўйди. Аёл ўчоққа олов ёқди ва арслон гўштини ўчоққа қўйишдан аввал ҳабаш бир парча ёғни олиб, бутнинг лабларига суркай бошлади.

— Ё раббим, — деди у, — бугун менга ов етказдинг. Ўзингга шукур! Мана сенинг улушинг, ол, е, тўйиб ол. Эртага ҳам овимни бароридан бер. Сенинг улушингни яна бераман!

Ҳабаш ибодатини тугатгач, оиласи билан жам бўлиб бутга миннатдорона ҳислар билан қараб қўйди-да, нонушта қилишга киришди».

Аран ҳикоясини тамомлагач, яна най чалинди.

15

— Бу араннинг ҳикояси ҳам ўзига ўхшаш ғалати! — дея қулоғимга шивирлади Жайниз. Бирдан тўртинчи араннинг:

— Тўхта! Тўхта! — деган овози эшитилди.

Аран ҳикоясини шундай бошлади:

«—Халич¹ дарёси соҳилида Нарамсин деган киши Нада исмли хотини билан яшарди. Нарамсин балиқ овлар, ўрмондан мева йиғиб, уйига олиб келарди. Қоринлари тўйгач, худо ва илоҳларига дуо қилишарди. Уларнинг бирдан-бир армонлари фарзандлари йўқлиги эди. Кунлардан бир куни Халич соҳилига бир ғариб киши келиб қолди. Нарамсин ғарибни уйига бошлаб келиб, меҳмон қилди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди, еб-ичишди. Кейин меҳмоннинг оёғини ювиб, ўринга ётқи-зишди.

Одатга кўра, уй соҳибининг хотини меҳмоннинг ҳурматини бажо келтириш учун у билан ётиши керак эди. Нада ҳам одатга биноан ғарибнинг тўшагига кирди.

Эрталаб ғариб туриб, жўнаб қолди. Уй эгалари эса аввалгидай ҳаётларини давом эттиравердилар.

Ой ўтиб, йил айланди. Нада фарзанд кўрди. Уйни шодлик қоплади. Эр-хотин севинчининг чеки йўқ эди. Лекин бу қувонч узоққа чўзилмади. Бир куни гўдак эмаклар бориб дарёга тушиб, чўкиб кетди. Эр-хотин аза тутишди.

Бола ўлган куни Нарамсин уйининг бўғотига ин қўйган мусича тухумидан ёлғиз полапон очиб чиқди. Бунни кўрган Нарамсин севиниб, хотинига шипшиди:

— Нада, қарагин, боламининг руҳи мана шу мусича полапонига ўтганга ўхшайди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас... Маъсум бир норасиданинг руҳи фақат гуноҳсиз қушгагина ўта олади.

¹ Қизил Ирмоқ дарёсининг қадимги номи.

Аёл диндор эди. У руҳларнинг тирик бўлишига, уларнинг бир жонзотдан иккинчисига кўчиб юришига ишонарди. Бориб мусича полапонини кўрганидан сўнг кўнгли анча таскин топди, дардини унутгандай бўлди.

Нарамсин тагин илгаригидай овга чиқиб келар. кейин хотини билан мусича полапонини парвариш қиларди. Мусича улғайди ва эр-хотинга шунчалик ўргандики, уларнинг уйида яшай бошлади.

Бир куни юнонларнинг шарққа юриши бошланди. Сафарга чиққан кўшин Ҳалич дарёси соҳилида қўналгага тўхтади. Навкарлар қўлига нима тушса, тутиб ея бошлашди. Дарёда балиқ, ўрмонда жонивор, парранда ва мева қолмади. Нарамсиннинг эшигини кунда биттаси келиб тақиллатар, овқат сўрарди. Оила бор-йўғидан ажралди.

Бир сафар оч навкарлардан бирининг кўзи уйдаги мусичага тушди. Уни ушлаб, бошини узмоқчи бўлди. Нарамсин билан Нада навкарнинг оёқларига йиқилиб ялина бошлашди:

— Мусича боламизнинг руҳи, уни ўлдириш бизни сўнгги умидимиздан маҳрум қилиш билан баробар. — дейишларига қарамай мусичани ушлаб олиб кетди. Эр-хотин чирқираб қолишди.

Оила янгидан ғамга ботди.

Мусичанинг руҳи кимга ва нимага ўтиши уларга маълум эмасди. Чунки чор атрофда бирорта жонзот қолмаганди. Нада умидсиз бир ҳолатда дарё бўйида ўтириб «мусича, мусичагинам» деб йиғларди. Ниҳоят, дард-аламига чидай олмай, касалга чалиниб, оламдан кўз юмди.

Нарамсин ёлғиз қолди. Бир куни кечкурун дарё бўйида ўтириб ўй сураётганди. Бир маҳал бир бойўғли келиб унинг уйи устида «у-у»лай бошлади. Нарамсин ўзига келиб бойўғлига қаради ва ғамгин сайрашида Наданинг ноласини ҳис этди. Ўрнидан туриб уйига яқинлашди:

— Кел, кела қол, — деди, — танҳо дардларимга шерик бўл!

Бойўғли аразлагандек ўрнидан жилмай тураверди. Нарамсин эшикни очди:

— Кел, кела қолсанг-чи! Эй Наданинг руҳини олиб юрган азиз қуш, келсанг-чи! — деди.

Бойўғли яна бир «у-у»лади-да, учиб, қоронғиликда кўздан ғойиб бўлди.

Нарамсиннинг уйқуси қочиб, эрталабгача ўтириб чиқди. Шафақ қизарган палла ўрнидан туриб, уйи, дарё ўрмон билан видолашиб, «ҳаю-ҳуйт» деб йўлга равона бўлди.

Уч кун деганда бир кўчга дуч келди. Бир неча қорамол, аёллар ва бола-чақадан иборат бу кўчни боши чандиқ чол эргаштириб борарди. Нарамсин ҳам шу кўчга қўшилиб кетаверди. Аламзада қария Нарамсинга эътибор қилмай йўлида давом этар, гаплашгиси келмасди. Ниҳоят, Нарамсин чолдан қаёққа кетаётганларини сўради. Чол аламли бир товушда:

— Тоғларга, одам оёғи етмайдиган ўрмонларга кўчиб кетаяпман. Элдин навкарлари ўғилларимни ўлдиришди, қизларимнинг номусига тажовуз қилишди, молларимни сўйиб ейишди. Ўзим ҳам ярадор бўлдим... Билдингми? Одамлардан қочиб, кўчиб кетаяпман!

Бир оз жимликдан сўнг қария Нарамсиннинг қаёққа кетаётганига қизиқди. У ҳам дардини тўкиб солди:

— Руҳлар кўчиб борадиган жойни, руҳлар юртини ахтараяпман, — деди.

Чол Нарамсинга ғалати қараш қилди:

— Руҳ нима? — деди, — тентак бўлдингми? Кўриб турибман, сен ҳам бошимга бало бўладиганга ўхшайсан. Ўзинг бора қол, фалокатинг биздан узоқ бўлгани маъкул!

Нарамсин билан бошқа гаплашгиси ҳам келмади, чол йўлни бошқа томонга бурди. Нарамсин эса руҳлар юртини қидириб йўлида давом этди. Ниҳоят, ушбу юртга ноил бўлди...

Мана, ҳикояда номи зикр қилинган Нарамсин менман! Руҳлар юртини шу ерда топдим. Шахс муваққат, руҳ эса абадийдир. Мана шу кўриб турганингиз фаровон қабила ўша руҳларнинг маҳсулидир. Одамлар ўлади, уларнинг руҳлари эса яшайверади».

Кекса Нарамсин ўтирди. Най товуши тарала бошлади.

16

Бешинчи пиллапоёга чиқиш олдидан у ердаги аран дик этиб ўрнидан турди:

— Тўхта! — деди. Бир сафга тизилиб, қотиб турдик.

Баланд бўйли, хуш овозли аран ҳикоясини бошлади:

«— Фиръавн диёрида Гаман ва Маригери деган икки ака-ука яшарди. Гаман катта, Маригери кичик эди. Гаманнинг Изза исмли хотини ҳамда икки фарзанди бор эди. Бир куни Гаман ишдан қайтиб келганида катта боласи олдига югуриб чиқди:

— Ада, ада, — деди у ҳовлиқиб, — амаким аямнинг юзидан ўпди.

Гаман ғазабидан титраб-қақшаб, югуриб борди-ю, укасини ушлаб бўға бошлади. Маригери ялиниб-ёлворди, йиғлаб, воқеани тушунтира бошлади:

— Акажон, — деди у, — бугун даладан жуда чарчаб қайтдим. Изза сув олиб келиб оёқларимни ювди. Мен миннатдорчилик билдириб, унинг пешонасидан ўпдим. Бор гап шу. Гуноҳим бўлса кечир!

Гаман бу сўзларга қаноат қилмади — укасини уйдан ҳайдаб юборди.

Маригери бош олиб кетди ва шаҳарга бориб қолди. Оч-наҳор эди. Шаҳарни айланиб юриб, ейишга ҳеч нарса тополмади. Маъбадлардан бирининг ҳовлисига кираётган карвонга қўшилиб ичкари кирди. Ҳовлида гулхан ёқишганди. Маригери қурбонлик сўйилишини сизди. Бир оздан кейин катта ҳўкизни етаклаб келишди. Маъбаддан сочи, соқол-мўйлови тоза қиртишлаб олинган руҳоний чиқди. Эгнига катан¹ кўйлак, оёғига папирус чипта кийган эди. Руҳоний яқинроқ келиб ҳўкизни текшириб кўрди, терисига ҳеч қандай доғ йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, қурбонликка лойиқлигини билдириб, унинг шоҳларига папирус лента боғлади. Ҳўкизни йиқитиб, сўйишди.

Маригери қорнини тўйғизиб, ҳўкизнинг калла-почасини ҳам олиб чиқди. Мисрликлар қурбонликка сўйилган молнинг бошини ейишмасди, чунки этиқодларига кўра, назир қилинган нарсаларнинг барча дарду балолари жониворнинг бошига ўтаркан. Маригери ҳўкиз калласини олиб бориб юнон савдогарига берди. Эвазига битта мушук олди. Жониворларнинг муҳофазаси вожиб саналгани учун уларни ҳимоя қилувчиларга назир беришарди. Маригери мушукни кўтариб олди-да, оломон зич бўлган жойга бориб турди. Орадан кўп ўтмай унинг ёнига боласини етаклаган бир киши келди. У сартарошни чақириб, бола кокилининг ярмини қирқтирди, тукларини тарозига кўйиб, Маригерига унинг оғирлигида тилла назир қилди. Маригери мушук воситасида кечгача анча тилла тўплади. Ҳам ўз қорнини, ҳам мушугини тўйғазди.

Маригери ҳар куни мушугини олиб бозорга чиқар, бир неча болали кишидан назир оларди. Бир куни бозорга дабдабали безалган бир арава келди. Ундан ипак кийимли бир аёл, бола, қул ва канизак тушди. Аёл сартарошни чақириб, боланинг кокилини кестирди. Маригерига икки кокил оғирлигида тилла берди. Маригери шошиб қолди. Чунки унга ҳали ҳеч ким икки кокил оғирлигида тилла бермаганди.

Эртасига бир арава келиб, Маригерини фиръавн саройига олиб кетди. Фиръавн боласининг назирини қабул қилингани учун саройдаги жониворларининг ҳимояси Маригерига ҳавола қилинди.

Маригерини ҳаммомга олиб бориб, ювинтиришди. Унга узун ипак халат, папирус пойабзал, бошига йўл-йўл шойи дурра беришди. Сарой боғида алоҳида хона тайин қилишди. Шу кундан бошлаб у фиръавннинг туя, зебра, жирафа, кучук, мушук, эчки, эшак, арслон ва муқаддас тимсоҳларига назоратчи бўлди. Фиръавннинг амри билан унга бош чўпон унвони берилди.

Бир куни «Фиръавннинг рафиқаси ҳайвонот боғига ташриф буюради» деб хабар қилишди. Маригери тадоригини кўриб кўйди. Жониворларнинг барчасига шойи матолар ёпилди. Бошлари туяқуш патлари билан безатилди. Бир маҳал ҳайвонот боғига ташрифот мудири бошчилигида бир тўда аёллар кириб келишди. Аввало бирин-кетин ўн икки кекса аёл, ундан кейин фиръавн бекаси ташриф буюрди. Оппоқ кийиниб олган олти қиз унинг атрофини ўраб, товус патларидан ясалган эллипгичларни соябон қилиб келишарди. Орқадан эса қизил кийинган канизлар,

¹ Катан — зиғир толасидан тўқилган мато.

нодимлар ва ходимлар саф тортишганди. Беканинг жиғаси минг бир рангда товларди.

Маригери ўн икки бор эгилиб, бекага таъзим қилди. Кейин қассобга ишора қилинди, бека оёқлари тагига ҳўкиз сўйилди.

Бека боғни айланиб жониворларни бир-бир зиёрат қилди, уларни эркалаб қўли билан ем берди. Маригери бекага ҳайвонларнинг ҳар бири ҳақида мароқ билан сўзлаб берарди. Бош чўпоннинг бугдой ранги, алвон лаблари, ошпоқ тишлари, сурма тортилган кўзлари бека эътиборини ўзига тортди. У ҳайвонот боғида керагидан ортиқча қолиб, Маригерининг суҳбатидан баҳраманд бўлди.

Зиёрат тугади. Маригери бекани ҳайвонот боғининг дарвозасига қадар кузатиб қайтаркан, орқадаги канизаклардан бирининг унга нилуфар гули ирғитганини кўрди. Сулув чехрали, қора ва ялтироқ баданли бу занжи қиз шунчалик жозибали эдики, Маригери кўзларини ундан узолмай қолди.

Шу ондан эътиборан ишқ кабутари занжи қиз билан Маригерининг юракларига ин қўйиб олганди. Кечалари Нил дарёси узра қоронғилик пардаси ёйилган чоғ занжи қиз сарой аҳлини ухлатиб, соҳилга шошилар, иккаласи хурмо дарахти тагида ўтириб севги шарбатини ичишарди.

Фиръавннинг бекаси ҳам Маригерини унутолмасди. У ҳам уйқуни тарк этиб, эрталабгача сарой дарвозасига суяниб чиқарди. Фиръавн айғоқчилари кўзини шамғалат қилиб ҳижрон ўтила ёнарди.

Бир кеча тун яримдан оққанда бека «нима бўлса бўлар!» деб боққа тушишга қарор қилди. У атрофига қарай-қарай, Маригерининг уйи томон юрди. Бирдан... кўзларига ишонмади: Маригери тиз чўкиб, Сфинкс ҳайкали супасида ўтирган қизнинг оёқларини кучоқлаб турарди. Қиз — занжи қиз эди, у титроқ қўллари билан Маригерининг боши узра нилуфар гулбаргларини сочарди... Бека нима қилишни билолмай қолди. Рашк азобида ёниб, орқага қайтди.

Энди бека учун саройдаги кўнгилхушликлар, қайиқ сайри, расмий қабуллар, тожу тахт напъаси ўз маъносини йўқотганди. Хосхонасидан чиқмай туриб сарғайиб сўла бошлаганди. Интиқом олиш ҳисси унга тинчлик бермасди. Кекса ўн икки аёлни битта-битта чақириб, яширин суҳбатлашар, маслаҳат сўрарди.

Бир куни «Маригери саройни ифлослаштириш учун ҳайвонот боғига чўчқани киритибди» деган миш-миш тарқалди. Фиръавндан тортиб сўнгги қаролгача ҳайратдан ёқа ушлашди. Маригери саройга чақиртирилди, жаллод шай бўлиб турарди... Лекин Маригери топилмади, у қочиб улгурган эди.

Бека мақсадига эришиб, тинчиди.

Миср қонунига кўра, чўчқага қўл теккизган одам маъбадга кириш ҳуқуқидан маҳрум эди. Маригери бундай оғир тухматдан қутула олмаслигини тушуниб, шаҳарни тарк этган, олис тепаликда минглаб қуллар томонидан барпо қилинаётган эҳромга сифиниб борди. Кўёш чиққанидан то ботгунига қадар оғир ишлардан тинка-мадори қуриган қуллар Маригерини севиниб қарши олишди. Кечалари қумлар устига чўзилган яланғоч қуллар билан бирга ётаркан, саройидаги фитна-фасодлардан, зулм ва даҳшатлардан гапириб берарди.

Кундузлари Маригери қуллар билан бирга ишларди. Қуллар сингари унинг ҳам оғир тошлар ташишдан қўллари қабариб, елкалари яғир бўлиб кетди. Офтобнинг бешафқат иссиғи эса уни куйдириб, қоқ суякка айлантирганди.

Эҳром устидан йиқилиб ўлганларнинг, касалга чалинганларнинг сон-саногини йўқ эди. Тез ишлай олмаганларни калтаклаб, қора қонга белардилар...

Бир куни тоби қочиб ишга чиқмаган қулни судраб келиб, дарра урадиган жойга ётқизиб, боғлашди. Бечора қул ўн беш даррадан сўнг ўлди. Буни кўрган Маригери қулларни исёнга чорлаб, иш ташлади. Мингларча қул бош кўтариб, фиръавн маъмурларини ўлдиришди. «Зулмининг манбаи саройдир, сарой» деган чақирқлар эшитилди. Ҳазабланган қора танлиларнинг улкан оқими саройга қараб оқа бошлади. Фиръавн кўшини исёнчиларни ўқ-ёй билан қаршилади. Юзларча одам ўлдирилганидан сўнг қулларни тарқатиб юборишди. Бу билан иш битмади. Ўнларча зирҳли сарой араваси жанг майдонига кириб келди. Уларнинг бошида фиръавннинг ўзи келарди. «Исён бошлиқлари қўлга олинсин», деган буйруқ берилди. Қулларни исканжага олиб, исён даъватчиси кимлигини суриштиришди. Ниҳоят, Маригери қўлга олинди. Фиръавн уни таниб, саройга олиб борди. Кейинги куни саройнинг катта машваратхонасида дабдабали мажлис тайинланди. Фиръавн хотини билан тахтира-

вондан жой олдилар. Маригери олиб келиб суд қилинди. Кейин унинг ўлимга маҳкум этилганини эълон қилишди. Жаллодлардан бири идишда захар олиб келди. Маригери захарни матонатли бир тарзда қўлга олди:

— Ҳайвонларни ҳимоя қилатуриб, одамларни ҳайвон ҳолига келтирган бу ҳаётни мамнуният билан тарк этаман, — деди ва захарни шаҳд билан ичиб юборди.

Шу пайт занжи қиз отилиб ўртага чиқди. Идишда қолган захарни ичиб, Маригерини кучоқлади. Иккаласи биргалашиб ерга йиқилишди».

Аран ҳикоясини тугатди. Найларнинг маҳзун товуши ҳикоя таъсирини янада кучайтирди.

17

Олтинчи пиллапоёга чиқмоқчи эдик, яна аран ўрнидан туриб ҳикоясини бошлади:

«— Ҳинд диёрида бир қишлоқ бор экан. Бу қишлоқнинг аҳолиси буғдой экиб, пилла боқиб, ипак етиштириш билан кун кўришаркан. Бир йили буғдой экишганда ёмғир ёрмабди. Аҳоли ҳар кун ич бор дуога қўл очиб, тангрилардан ёрдам сўрашаркан. Осмон ҳам гўё ўжарлик қилгандек халқ дуосини эшитмас экан. Браҳмага муурожаат қилишибди. Браҳма барчани мусаллога чақирибди. Эрқагу аёллар, болачақалар, уйларида чикиб экинзорга боришибди ва ибодат қила бошлашибди:

— Агни! Индира! Риту!¹ Сизларни деб келдик. Порлоқ ва муаззам Агни, бизни ҳимоя қил!

— Индира, эй мутлоқ ҳоким, ёнимизга туш, келгину қурбонлигимизни қабул эт!

— Риту, эй фасллар умиди! Ёрдамнинг биздан дариф тутма!

— Осмони фалақдан қаранглар бизга, назарингизни четга бурманглар!

— Мусаффо нурли Агни, муғаннийлар товуши, шоирлар қасидаси сенга қараб юксалаётир! Келгину сома² пиёласидан татиб кўр!

— Индира, сени чорлаётимиз! Қўш аргумоқчи олтин араванга ўтир, Марутни³ ҳам ёнингга олиб, кел! Эй сома дўсти, келиб бизни шод айласанг-чи!

— Бой ва бадавлат Индира, далаларимизни ҳимоя қил, ёмғирингни аяма!

— Келинлар, келинлар, эй кўкларнинг соҳиби, бизни бахтиёр қилин! Келинлар, қурбонлигимизни қабул қилинлар! Келинлар, болдай ширин сомамиздан тотиб кўринлар!

Браҳманинг дуоси ҳам осмонга таъсир этмайди. Қурғоқчилик далаларни қуришида давом этади.

Қайта-қайта мусаллога чиқилса ҳам осмондан ерга бир томчи тушмайди. Буғдойлар куйиб кетади, очлик одамларга таҳдид сола бошлайди. Қиш қиличини қайраб етиб келмасидан, ҳар ким ҳар томонга қоча бошлайди. Оч одамлар дуч келган қишлоқларни талаб, йўлларида давом этадилар. Бошқа жойларнинг очлари ҳам буларга қўшилиб, катта оқимга айланади.

Бора-бора одамлар бир-бирларини ейишга киришадилар. Навбат билан болаларни сўя бошлашади. Бир бева аёлнинг тўққиз ёшли яккаю-ягона ўғли бор эди. Бир кундан кейин сўйилиш навбати ўғлига келишини сезган аёл, боласини ёғочга ўтиргизиб боғлайди-да, Ганг дарёсига оқизади:

— Ўелим, Гатама, — деди, она учун энг буюк даҳшат — ўелининг сўйилишини кўришдир. — Борақол, сени Марут³га топширдим. Бошинга бирор фалокат тушса ҳам мендан олисда бўлсин. Кўриб куймайин. Сени оч-наҳор ўстирдим, сутимни сендан аяганим йўқ! Порлоқ Агни ҳам сендан ҳимоясини аямасин! Онаизорингни унутма! Отангдан ёдгор бўлиб бир қўлтумор қолганди, билагинга боғлаб қўйдим. Онангни эсласанг, уни ҳидлаб қўй!

Боланинг чинқирғи онанинг фарёлига қўшилиб кетди. «Ойижон», — деб ҳайқирган болани сув оқизиб кетди. Кекса Ганга соҳили кўз ёшидан ҳўл бўлди...

Икки кундан кейин бола миниб бораётган ёғоч саёз жойга келиб қадалиб қолди. Сувга келган бир чол болани кўриб қолиб, уни ёғочдан ечиб, соҳилга олиб чиқди.

¹ Олов, осмон ва ёғингарчилик — фасл илоҳлари.

² С о м а — ичкилик.

³ М а р у т — тонг ели.

У ерда қирқта яланғоч киши ўтирган эди. Улар болани ораларига олиб, едириб-ичирдилар. Кейин ундан сўрай бошлашди:

— Дунёда энг буюк нима?— деб сўради улардан бири.

— Агни, — деди бола.

— Дарвишлар бунга қўшилмайди, — дейишди улар.

Шунда бири:

— Инсон учун энг зарур нарса нима? — деб сўради.

— Овқат, сув ва ҳаво, — деди бола.

— Дарвиш буни инкор қилади, — дейишди яна ҳалигилар.

— Дунёда энг катта раҳбар ким?

— Браҳма!

— Дарвиш буни тан олмайди!

— Одамларга ҳукм қилувчи ким?

— Подшоҳ.

— Дарвиш буни инкор қилади.

Хуллас, бола ўз яшаган муҳотида буюк деб эшитган омилларни дарвишлар инкор қилишди. Ниҳоят, дарвишлардан бири унга:

— Баданга ким ҳоким? — деб савол берди.

Бола кўп ўйлаб ўтирмай:

— Бош, — деб жавоб берди.

Дарвишлар бошларини таналаридан аяриб, ерга улоқтирдилар. Ҳар бир бош бир томонга тушиб:

— Дарвиш уни рад этади, — деб бақирди.

Бола бу манзарадан даҳшатга тушиб, йиғлаб юборди. Бошлар ўша заҳоти думалаб ётган ерларидан сақраб яна баданларга ўрнашдилар. Дарвишлар боланинг кўз ёшларини артиб, уни тинчлантиришди.

Эртасига саҳар пайти дарвишлар ўринларидан туриб, ёнларидаги ўрмонга боришди. У ердан ҳар биттаси биттадан илон келтиришди. Илоннинг бир қарич бошидан, бир қарич думидан кесиб ейишди. Кейин ҳаммаси учиб биттадан дарахтга қўнишди. Бола қўрқиб кетиб яна йиғлади. Дарвишлар дарахтлардан учиб тушдилар, боланинг кўз ёшларини артиб, уни тинчлантирдилар...»

Шу аснода Жайниз кўлимни қисиб:

— Бу аран ҳам бизларни лақиллатяпти, одам ҳам учадими? — деб қулоғимга пичирлади. Ўзимни қулгидан зўрға тутдим. Аран ҳикоясини давом эттирди:

...Ой ўтди, йил ўтди, бола дарвишларнинг ғайритабиий ҳаракатларига кўникди. Дарвишлар ҳам уни ўз сеҳрлари сиридан воқиф қилишди...

Гатама бир неча йил шу ерда қолиб, туппа-тузук сеҳр устаси бўлди.

Бир куни Гатама билагидаги қўлтуморига қараб онасини эслади. Дардини дарвишларга айтиб, уларни тарк этди. Ганга дарёси бўйлаб шимолга қараб юраверди. Йўл-йўлакай сеҳр кўрсатиб, қорнини тўйғизиб бораверди. Ниҳоят, бир қишлоққа келиб қолди. Одамлар дарвиш келганини кўриб, атрофини ўраб олишди. Гатама халққа турли-туман сеҳрлар кўрсатди. Аввалига бошини узиб, ерга ташлади. Кейин кўлининг биттасини узиб олиб, бир аёлга узатди. Аёл Гатаманинг билагидаги қўлтуморни кўриб додлади-ю, хушидан кетди. Гатама аёлнинг ёнига келиб, диққат билан қаради-ю, бирдан:

— Ойижон, — дея ўкираб юборди.

Бир оздан кейин она ва ўғил бир-бирларини бағирларига босиб, севинч ёшлари тўқдилар.

18

Сўнгги пиллапояга чиқиш керак эди. Най овози тинар-тинмас еттинчи аран ўрнидан туриб:

— Тўхтанглар — деди. Тўхтадик.

— Тўхтанглар, аранларнинг сўнгги ҳикоясини тингланглар!

Аран ҳикоясини бошлади:

«—...Афинада бойлиги билан машҳур бўлган Нестор қумуш қонларини айлана бошлади. Кейинги пайтларда мамлакатнинг даромадлари давлат раҳбарларининг жиддий эътиборини тортаётганди. Қумуш ҳам давлат даромадида муҳим ўрин эгал-

лаётганди. Нестор тажрибали тожир бўлгани учун бу масалага катта аҳамият бериб, хусусий конларига эътиборни кучайтирди. Лекин конларнинг ҳолатидан унчалик мамнун эмасди. Аввало, қонда ишлаётган қулларнинг сони оз эди. Иккинчидан, улар қилаётган иш унумли натижа бермаётганди. Ҳамма жойда дангасалик ва кўзбўямачилик авж олганди.

Нестор қулларини қўрқитиш учун айлангани борган жойларида улардан бир нечтасини калтаклатишни одат қилиб олганди. Бу сафар ҳам анча-мунча одамни калтаклаттирди. Лекин шу пайтгача қуллар орасида учратмаган бир кишига дуч келди. Филип деган бу одам калтакланган сари Несторни, айна пайтда ҳукуматни сўкишга журъат қиларди.

Нестор конлардан кайфи бузилиб қайтди. Афинага қайтгач, қул бозорига кирди. Даллолар бозорга жуда кўп қул келтиришганди. Улар орасида турли-туман одамлар бор эди: кўзлари катта-катта, жингалак соқолли оссурийлар, чорпахил, япасқи бурун исроилликлар, кибор сиймоли мидияликлар, қийиқ кўз искуитлар, занжилар, алвон кийимли Кападося, Лидия ва орол одамлари диққатни жалб этарди. Сотишга олиб чиқилган қуллар орасида турли ёшдаги қизлар ҳам оз эмасди. Харидорлар кам бўлгани учун Нестор қулларнинг бу кунги нархини маъқул кўриб, улардан йигирма бештасини сотиб олди ва тамға урдириб, мулозимларидан бири билан конга жўнатди.

Нестор Мисрдан келадиган кема ҳақида маълумот олиш учун соҳилга тушмоқчи бўлди. Лекин шу кунни уйда зиёфат бўлишини эслаб, орқага қайтди.

Нестор янги қурдирган уйини безаш учун, айна пайтда ўз шуҳратини орттириш ниятида оқ мрамрдан ҳайкалинини ясаптираётган эди. Ҳар кунни бир соатдан ҳайкалтарош Алгаменнинг ҳузурини ўзини кўз-кўз қилиб турарди. Зиёфат бошлангунча ҳайкалтарош ҳузурини боришни ҳам мўлжаллаганди. Аммо ҳисобдан янглишганди. Алгамен уни бир оз кўпроқ ушлаб қолди. Уйига келса, барча меҳмонлари йиғилиб бўлишган экан. Узр сўраб жойига ўтирди ва овқат сузишларини буюрди. Қулларнинг қўли-қўлига тегмай меҳмонхонага овқат ташиб бошлашди.

Афинанинг айрим файласуф, шоир ва ҳақимлари шу ерда эди. Зиёфат бошланди. Овқатланиб бўлишгач, худолар ва миллий қаҳрамонлар номига дуолар ўқилди. Кейин меҳмонлар бошларига гулчамбарлар кийдирилиб, майхўрлик бошланди. Нозик қадаҳларда шарбатлар сузилди. Ичкарига қўлида сетор туган чиройли бир қиз кирди. Нафис кўйлагидан бутун вужуди акс этиб турарди. Унинг орқасидан хушрўй, норғул йигит кириб келди. Йигитнинг қўлида най бор эди. Мусиқа ва рақс бошланди. Май нашъаси мусиқа оҳангига қўшилиб ёш муғаннийларнинг теварагида жозибадор бир кайфият уйғотди. Меҳмонлар Эрос¹дан илҳом ола бошлашди. Анакреон маст ҳолда ёнидаги Федрга:

— Дўстим, — деди, — менинг фикрим тўғри, деб ўйлайман. Энг азалий куч ишқдир. Эрос — худоларнинг энг қадимийси, энг навқирони ва энг порлогидир. Зевс ҳақи, Зевсдан ҳам юксакдир.

Федр кулимсиради:

— Гапинг тўғри, — деди, — лекин ишқ нима? Ишқ руҳнинг зарурий ва табиий касаллиги эмасми?

Диотим унинг гапини бўлди:

— Йўқ, Федр. Ишққа касаллик дейиш тўғри эмас. Чунки ишқ ўлмас, ҳамиша жонли кучдир. Лекин ишқ икки қисмдан иборат: бири — осмонда, Афродита² қалбида яшовчи, бошқаси эса — ерда, авом орасида айланиб юрган туйғудир. Осмон ишқи ҳеч қандай мақсадни кўзламайдиган, соф ва юксак туйғу. Бу бир жинснинг айна жинсга, эркакнинг эркакка, аёлнинг аёлга нисбатан ардоқлаган ҳиссидир. Оддий ишқ, яъни авом ишқи зурриёт қолдириш муқаддимасидир. Биринчиси ўз-ўзлигида мақсадга эришгучи, иккинчиси эса мақсад воситасидир.

Шоир Алсе:

— Диотим, — дея гап бошлади, — ишқ Афродитанинг қалб тўридан жой олиб, туҳфа қилган оловдир. У аланга олиб ёнаркан, икки олов чўғи бир-бирига қўшилиб кетади. Ишқ — бу руҳ маъбадларида ёнғувчи абадий олов!

Ҳақим Мимнери қўлидаги пиёлани стол устига қўйиб, деди:

¹ Эрос — ишқ илоҳи.

² Афродита — ишқ илоҳаси.

— Диотимнинг ишқ назарияси билан сира келиша олмайман. Ишқ айна жинсларнинг эмас, балки бошқа-бошқа жинсларнинг зурриёт қолдириш мақсадида бири-бирига интилишидан иборат. Хоҳ одам, хоҳ ҳайвон ёки ўсимликлар орасида эркакнинг урғочига, урғочининг эркакка нисбатан асраб-авайлаётган орзу — бошда касаллик пайдо қилади. Улар бир-биридан узоқлашса, бу касаллик янада зўраяди. Ниҳоят, жисмоний эҳтиёж қолмагач, касаллик ҳам тугайди. Бир жинснинг айна жинсга нисбатан уйғонган эҳтироси табиатга қарши исёндан бошқа нарса эмас!

Анжумандагилар тамомила маст эдилар. Машшоқлар бирининг оғушидан иккинчисининг кучоғига ўтар, уларнинг мадҳига ваъзлар айтилар, шеърлар ўқиларди. Уй соҳиби Нестор ҳам гоҳ қизнинг, гоҳ йигитнинг олдида тиз чўкиб, маъно-ю мантиқсиз лутф қиларди.

Бирдан эшик очилиб, ичкарига жулдир кийимли, афт-башараси кир бир киши кирди. Унинг келиши ҳеч кимнинг завқини бузолмади. Фақат Нестор уни кўриб қотиб қолди-ю:

— Филип, — деб бақирди.

Филип ўлжасига ташланаётган йиртқичдек сакради. Ўнг қўлининг бир кўтарилиб тушгани кўринди. Нестор гурс этиб ерга қулади. Юрагидан вишиллаб отилаётган қондан атроф қизара бошлади».

Аран ҳикоясини тугатиши билан яна найлар чалинди.

19

Етти «Хўроз» маъбадига кирдик. Жимжимадор деразалардан ичкарига тушиб турган ёруғ маъбадни янада ҳайбатли, янада жозибадор қилиб кўрсатарди. Энг тепада турган оқ кийимли етти қиз алвон рангли нурлар оғушида ҳинд афсоналарини эслатарди.

Меҳробга ёндашиб турдик. Етти аран ҳам қизларнинг атрофини ўраб, най чала бошлашди. Аёллар, эркаклар — бутун қабила аҳли шу ерга тўпланди. Ниҳоят, барча жим бўлди. Тўпланганлар қизларнинг куйлашини кутишарди. Қизлар дилрабо товушда куйлай бошлашди:

Элдан бўлак тутдик хўроз йўлини,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».
Хўрозларнинг боқий қилдик дўлини¹
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Етти аран товши² ҳақнинг сасидир,
Найларнинг садоси ошиқ дарсидир,
Маъбадни қулдирган ёш ҳавасидир,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Ловулаган ўтдан рози бўлайлик,
Тупроқ, ҳаво асрорига тўлайлик,
Сув йўлида гулу ғунча бўлайлик,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Юртимиз улғайиб чечаклар очди,
Меҳнат нурларини оламга сочди,
Золимлар тирқираб ҳар томон қочди,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

Биз етти қиз ҳақнинг шан чироғимиз,
Маъбадларни нурлантирар ёғимиз.
Завқланамиз ўтда ёнган чоғимиз,
«Ҳақ билиб бошлаган йўлдан қолмаймиз».

¹ Дўли — зурриёти, авлоди.

² Товши — товуши, овози.

Маросим тугар-туғамас аввал аранлар, қизлар, муаллимларимиз, сўнгра бутун қабила аҳли ёшлар ёнига келиб, бизларга саодат тиладилар. Кўплаб гулдасталар, жўжахўрозлар ҳада қилувчилар ҳам бўлди. Ота-оналаримиз қувончининг чеки йўқ эди.

Энди барча одат ва маросимлар ниҳоясига етганди. Қабиладаги сўнги кечамизни оиламизда ўтказиб, эрталаб «Кўчқор» қабиласига қараб йўл олишимиз керак эди. Онам турли-туман пишириқлар тайёрлади, ҳаммамиз хурсанд ҳолда дастурхон атрофига тўпландик.

— Чопо, — деди отам, эртага сен бизларни тарк этасан. Ота-она учун энг буюк бахт фарзандини саломат ва саодатли кўриш. Бориб бахтингни топ. Омон-эсон юр! Аммо ҳаёт деганлари хўп галати нарса, шуни унутма! У тиришқоқлар ва уддабуронларни сийлайди. Ишламайдиғанлар, ожизлар, дангаса ва бадфеъллар ҳаётда ўз ўрнини тополмайдилар. Шунини яхши бил! Оила ҳаётига келганда, бу ҳам галати нарса. Унча-мунчага тўғри келавермайди. Ўйлаган нарса ҳамиша бўлавермайди. Яхши деб ўйлаган нарсанг ёмон бўлиб чиқиши, ёмон деб гумонсираганинг эса дуруст бўлиб чиқиши мумкин. Ҳар ҳолда Қизлар булоғида ўзингга ҳаёт йўлдоши танлаётганда ташқи гўзалликка учма. Ташқи гўзаллик вақтинча. Бугун бор — эртага йўқ. Ботиний гўзаллик эса собит ва ўзгармасдир. Уни тўғри танлай билиш саодат эшигини очиш демакдир. Ишқ жўшқин эҳтирос уйдурмаси, холос. Унга ружу қўйсанг — хушёрликни йўқотасан. Ишқ жозибасига кўп ҳам учаверма! Агар бор деб ишонсанг, аҳдингда қатъий тур, шубҳаларга ўрин қолдирма! Ишқ сўнган тақдирда ҳам уни оловлантиришга ҳаракат қил. Зеро, одамнинг хаёли жойида бўлмаса ҳаёт мевасиз бир сахрога айланади.

Инсон — иродасига молик бўлиш иқтидоридан маҳрум хилқат. Агар проданг муҳит шароитига мослаша олмай қийналса, бўш келма, жамиятга жипслаш, шароитни ўзгартиришга ҳаракат қил. Шахсий ожизликни фақат жамиятга ҳимоя қила олади. Жамият фойдасини шахсий фойдангдан ҳамиша устун тут!

Отамнинг панду насиҳатларини онам бош тебратиб, тасдиқлаб турарди. Синглим эса жилмайиб қўярди, холос.

Отам бир оз жим тургач, янгидан бошлади:

— «Кузғун»дан бизнинг уйга келган йигитни қайтариб юборсак керак, деб ўйлайман. Чунки на мен, на онам ёшларнинг ҳаётларига аралашиб ниятида эмасмиз. Сенинг «Кўчқор» да куёв бўладиган оилани ҳали билмайман. Уларга ўғил бўлиб борасан. Одам юзи офтобдан иссиқ дейдилар. Хоҳласанг қайнотанг ва қайнонанг раъйини топа оласан. Кексаларнинг раъйларига қараш керак. Акс ҳолда умримизни заҳарлашади. Уларнинг ҳар бири ўз табиатига, ўз феълга эга. Ана шу табиатга йўл топа олиш лозим.

Одам баъзан жўшиб, толади. Ана шундай пайтида ақлдан адашади. Шу аснода ўзингни қўлга ол. Тўғри йўлни фақат сокин ақл кўрсата олади!

Отамнинг насиҳатларини тинглаб, рост, аниқ идрок қилмасдим. Фақат эртани ўйлардим. Бутун фикру хаёлим Қизлар булоғи атрофида жавлон урарди. Эҳ-ҳе, қандай гўзал дамлар эди!!!

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Қуёш илк шуъласини Тотем тоғига ёйганда қабиламинини тарк этдик. Биз ўн беш нафар йигит эдик. Қабила оқсоқоли Журжайс ва ўқитувчимиз Кабусей бизни бошлаб борарди. Яйловдан ўтиб, тўғри йўлга чиқдик. Атрофдаги ўрмонлар гулга бурқанганди. Баҳорнинг илиқ нафаси жонга хузур бағишларди.

Табиий гўзаллик олдида ҳамма жим борар, атроф сукутини бузиб қўйишдан кўрққандек, ҳеч ким гапиришга ботинолмасди.

Кекса Кабусей ниманидир ўйлар, қулимсираб борарди.

— Нима гап, аран? — дея сўради Журжайс, — Афтидан йўл оғирлик қилаётганга ўхшайди. Қариб қолдингиз, шекилли?

— Шундай, шундай, азизим! — деди Кабусей. — Ҳар ҳолда олтмиш йил олдин бу йўлни илк дафъа босиб ўтганимда юришим бошқача эди.

— Нимасини айтасиз, мен қирқ йил аввал бутунлай бошқача завқ билан яшардим.

— Ҳа, шундай! Энди қариб қолдик. Сўнгги довон сари боряпмиз. Ҳадемай уфқ бизни ўз ортига яширади. Ғалати гардиш: келдик, кетдик: келиб кетишди ... ва келишади, кетишади. Ҳа, азалият ва абадиёт!

Журжайс жилмайди, ўйга толган Кабусейга қараб:

— Аран, — деди, — мен ижтимоий ишлар билан машғул одамман. Мавҳум масалаларга сира ишим тушмаган. Лекин сизнинг гапларингиз мени ўйлантриб қўйди. Нима гап? Айтолмайсизми?

— «Нима гап?» дегувчиларга жавоб йўқ!

Журжайс ғалати қараш билан муаллимга ўгирилди. Иккаласи ҳам тўхтаб қолди. Кабусей ҳансираб:

— Идрокнинг у томони чуқур денгиз, у ёққа ўтган ғарқ бўлади, — деди.

Уларнинг гапларига қизиқиб қариялар атрофини ўраб олдик. Муаллим бизларга қаради, бирдан ғамгин чеҳрасида табассум ўйнади:

— Журжайс, — деди, — узоқ одамни узади, яқиндан гаплашайлик. Мана, ёшлар ошиб-тошади, жўшади, минг бир ҳавас, минг бир фараҳ, завқ беради! Яна бир бор йигит бўлиш учун ҳар нарсага рози бўлардим!

Кўзларини Кабусейдан узмаган Журжайснинг завқи янада ортди:

— Аран, келганимга пушаймонман: ҳаётимда ижтимоий ишлардан бошқа нарсани билмас, мавҳум фикрлар билан шуғулланмасдим. Энди менинг ўзимда мавжуд шахсдан бўлак бир шахс уйғотдинг. Унинг саволларига жавоб қайтаришдан ожизман.

— Беҳуда гап! Одам ўз бошидан баланд сакрай олмайди. Ҳаётимнинг қирқ йилини фалсафага бағишладим. Идрокнинг инъикосини ўрганай дедим ... Умримнинг ажойиб қирқ йилини йўқотишдан бошқа ҳеч нарсага эриша олмадим. Фақат бир ҳақиқатни билдим — озод яшаш, тўқ яшаш. Мана, шу — ҳақиқат! Мана шу икки омилни таъминловчи — меҳнат. Меҳнат қилмоқ, яшамоқ, яшаттирмоқ!

2

Ўрмондан чиққанимизда оқ уйли қабиланинг яшил борлари кўзга чалинди. Бу ерда зоҳирий гўзалликдан ташқари тушуниш қийин бўлган сиру синоатлар борга ўхшарди. Гўё қабилга ҳавосила маънавий озуқа бордек, нафас олсанг житарларга ҳаёт бахш этарди. Бу ҳаводан маст бўлдим. Ҳаяжоним ҳам босилди. Фақат юрагим ҳазин кўбиз ноласини тингларди. Бошқалардан ажралиб бир чеккада ҳаёл суриб турганимни кўрган Кабусей ёнимга келди:

— Нима бўлди, бўтам? — деб қўлини елкамга қўйди. Жилмайиб кўзларимга қаради. — Ҳаёт сўқмоғига яқинлашяпсан. Саодат шароби лабларингга ҳузур бахш этгач, ҳаётинг бошқача тус олади. Маст бўлишдан сақлан! Ёшликнинг ҳар бир дақиқасини эҳтиёт қилиш керак. Бахт учар бир юлдуз. Шуур унинг порлашини орттиради. Ёшликни сезиш, ҳар қаламини ҳис қилиш, кейин эса завқланиш лозим.

Муаллимнинг нашъали юзига қараб ҳисларим жунбушга келди: вужудимни ҳаяжон қоплади ...

Кулоғимга чалинган товушлар мени уйқудан уйғотгандай бўлди: қабилга олиб кирувчи йўл устида катта дарвоза ўрнатилганди. Дарвозанинг пештоқига илинган кўчқор бошининг шохлари гуллар билан безалганди. Қабилга бошлиғи оқ кийимли, сочлари оппоқ аёл бизни кутиб турарди. Унинг ёнидаги ёш қиз қўлида усти ёпилган патнис кўтариб олганди, уларнинг орқасида кишилар, аёллар, болалар саф тортишганди. Болаларнинг қўлларида гулдасталар.

Уларга яқинлашиб бордик.

Қабилга аҳолиси бизларни ўз рамзлари бўлган Кўчқорнинг шарафига «ма-а-а» дея маърашиб кутиб олишди ва қўлларидаги гулларини оёқларимиз остига ташлашди.

Бизлар ҳам қабиламизнинг рамзи Ҳўрознинг қичқиришини эслатувчи товушда уларга жавоб қайтардик.

Олдинда бораётган Журжайс аёлга таъзим қилди. Иккаласи юзма-юз туришди. Ўрта ёшлардаги икки аёл патниснинг устини очишди. У ердан еттита оқ тошни олишди. Ҳар икки қабилга бошлиқларининг чап қўлларини кўтариб, бош бармоқ-

ларининг учини тилишди. Бармоқлардан сизиб чиққан қонни яшил барг устида аралаштириб етти оқ тошга теккизиб чиқишди. Кейин бу тошлар йўлнинг ўртасига бостирилди.

Бу одат икки қабила ўртасида вужудга келган биродарликка ишора эди.

Ўнг томондан етти оқсоқол ажралиб чиқди, бошларимизга етти жез юлдуздан ишланган тож кийгизишиб, орқасига қайтишди.

Бу одат Етти оғайни юлдуз ҳимоясига кирганимизни билдирарди.

Чап томондан етти фариштали аёл чиқиб, ҳар биримизнинг кўксимизга мумдан ишланган етти анор қадаб қўйишди. Анор ишқ рамзи экан. Етти анор Етти оғайни юлдузнинг бир-бирига нисбатан абадий муҳаббатини ифодаларкан.

Маросим тугаганидан сўнг қўчқор шохларидан ясалган сурнайлар чалинди, қабилага қўшилди.

3

Қабила бошлиғи бўлган аёлнинг исми Шибра хотин экан. Унинг амрига биноан бизларга хизмат қилиш учун қабила ёшларидан ўн беш нафари ажратилган ва улар ёнимизда ҳозир нозир эдилар. Бизларни умумий ҳаммомга олиб боришди, ювинтиришди, янги оқ кийим кийдиришди.

Бизлар жойлашган уйнинг ҳовли боғида дастурхон яратилганди. Овқатлангани ўтирдик. Бизлардан ташқари бу ерда Шибра хотин, муаллим Нимрад, спорт муаллими Буғатой, файласуф Илюс, санъаткорлар намояндаси Аҳанасб, ҳаким Кейҳун ҳам бор эди. Чарчаганимизни ҳисобга олиб, зиёратда бошқаларнинг иштирок этишини лозим кўришмаганди.

Дастурхонга бир неча хил овқат тортилди. Одатга кўра, дастурхон тўрида ўтирган қабила шўроси бошлиғи оғзига бир тишлам нон олиш билан зиёратни бошлаб берар, неъматлардан уч тури ёйилиб бўлингачгина суҳбат бошланаркан.

Шибра хотин қўлини дастурхонга чўзди, биз ҳам овқатланишни бошлаб юбордик. Орага оғир сукунат чўкканди. Оғизларнинг чапиллашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмасди. Учинчи пишириқ дастурхонга тортилиб, еб бўлинар-бўлинмас Шибра хотин ўрнидан турди:

— Азизларим, — деди, — ҳуш келибсизлар! Ҳазрат Қўчқорнинг руҳи сизлар тўйгандан кейингина роҳатлана олди. «Хўроз» билан «Қўчқор»нинг қон-қардошлиғи ажойиб ёшларимизга берган саодат учун уларнинг шарафига бода нўш қилайлик.

Сопол хумлардан қўйилган наmez ичимлиги сипқорилди. Аввалига улар «Қўчқор» бўлиб маъраида, кейин бизлар «Хўроз» бўлиб қичқирдик.

Сўнгра муаллим Нимрад Шибра хотин ишораси билан ўрнидан турди. Ўрта ёшлардаги сочлари ўсиқ Нимрад халатининг кенг барини елкасига ташлаб, шундай деди:

— Болажонларим, боғбон гул ўстиришдан завқлангани каби, муаллим ҳам тарбиялаган ёшларининг шавқи билан яшайди. Ҳар йили бир марта шу ерга тўпланиб узоқ йиллар давомида заҳмат чекиб етиштирган маҳсулимизни тарк этиб, янгиларини етиштиришга киришамиз. Лекин бизларни ҳиссиз, тошбағир деб ўйламанглар! Улғайтирган ёшларимизни ҳаёт саҳнасига чиқариб қўярканмиз, юрагимизнинг бир парчасини узиб ташлагандек бўламиз. Дилдаги мана шу доимий каларга нисбатан улкан тасалли топамиз. Зеро, шу ёшлар қалбида ёндирганимиз ҳақиқат чироғининг абадий порлашига ишонамиз, имон келтирамиз.

Қадаҳларни кўтаринглар, ҳақиқат чироғининг собит ва боқий бўлиши учун сипқорайлик.

Кўп ўтмай сўз навбати файласуф Илюсга тегди. Илюс узун соқолли, чигал сочли, оғир гавдали кекса бир киши эди. Ўрнидан зўрға турди, овқат ейишда ишлатган чўплардан бирини бармоқлари орасида айлантитаркан, кўзларини пирпиратди.

Файласуфнинг чўпларига кўзи тушган Жайниз тиржайди ва қўлимни қисиб:

— Манави ҳарифни қара, роса кулгили-ку, — дея қулоғимга шивирлади.

Мен кулиб юборишдан ўзимни зўрға тийдим. Илюс ниҳоят кўзларини бутунлай юмиб олди-да, гап бошлади:

— Юртдошлар, — деди у, — мана шу дастурхон узра биринчи бор ўтирганимдан бери элик беш баҳор ўтди. Бу нима дегани? Табиатнинг элик беш бор ўлиб тири-

лиши, дегани. Йилнинг алмашинуви бизга шамолда ўчиб, қайтадан ёнган шаъмни англатгани сингари, инсон ҳаёти ҳам абадият олдида шундай бир гап. Бири ўчади, иккинчиси ёнади. Одамлар алмашади, лекин ҳаёт абадий қолади.

Шундай қилиб, бугун ўтмишга айланмоқчи бўлаётган баҳорларимиздан бирини янги ҳаётга илова қилаётимиз. Яшасин, ўтмиш билан келажак ўртасида абадий кўприк қурувчи ёшлик!

Қадаҳларни кўтаринглар, абадий ҳаётнинг порлоқлиги шарафига ичайлик!

Қадаҳлар кўтарилди. Ҳамма яна овқат ейишга тутинди.

Сўнг Аҳанасб ўрнидан турди:

— Ҳамкасблар, — деди, — ҳаёт меҳнатнинг маҳсули. Меҳнат бўлмаса, тириклик ҳам бўлмайди. Меҳнат, фақат меҳнатгина абадиятни таъминлайди.

Бизни ҳайвонлардан ажратган, бизга зако бахш этган идрокимизни ривожлан-тирган меҳнат эмасми?

Келинглар, меҳнатнинг шарафига ичайлик, авлодларимизнинг ҳам шу йўлдан боришини тилаб қолайлик!

4

Аҳанасб намезини ичиб, жойига ўтирди. Бир муддат анжуман сокинликда ўтди. Шу пайт дарахтлар орасидан кўринган галати бир киши ҳамманинг диққатини ўзига тортди.

Қора ва узун сочли, юзидан нур балқиган, этакларини елкасидан ошириб ташлаган бу киши биз томон келарди. Бошидаги юлдузли қалпоғининг ён томонларида қўчқор шохи бор эди. Қўлидаги уч торли қўбизи нақшлар билан безалганди. Дастурхон ёнига келар-келмас чақноқ кўзларини осмонга қадаб, ингичка товушда куйлай кетди. Қўбизнинг сеҳрли садоси руҳимизни уйғотиб, қалбимизга ҳаяжонли нашгалар бахш этди. Аввалига уни истеҳзо билан кузатиб турган Жайниз мулзам бўлди. Куй оҳангидан маст бўлиб, менга суяниб қолди.

— Бу ким? — деб сўрадик.

— Шоир Милнир, — дейишди.

Милнир ашуласини тугатиб, нафис товушли қўбизда «хуш келдингиз» куйини чалди. Қадаҳларга шароб куйилди. Ҳамма эҳтиром билан ўрнидан турди: шоир шарафига қадаҳ кўтарилди.

Милнир Шибра хотиннинг ўнг томонига ўтирди. Унга алоҳида овқат келтирилди. Қалтираб турган қўллари билан шоша-пиша емак чўпларига ёпишди, апилтапил овқат ейишга киришди.

Кулиб турган кўзларини шоирдан узмай қараб турган Шибра хотин унинг қулоғига нимадир деб пичирлади.

Шоир ярадор қуш мисол типирчилаб қолди, сочларини силкитиб ўрнидан туриб кетди. Ҳамма у томонга қаради. Шоирнинг мовий кўзлари сокин денгизни эслатарди. Юзида илҳом шуълалари балқирди. Чап қўли билан узун сочларини силаб, гап бошлади:

— Эй, тонгнинг шаффоф шудринглари билан ардоқланган ёшлар! Қалбимизнинг илк баҳори, осмонимизнинг тоза шафағи, порлоқ куёши, нафис булулгари — барчаси сизларга бахшида!

Сизлар азиятнинг жўшқин тўлқинини қучган ёруғ оловсизлар. Сизларда ёнмоқ, сизларда жўш урмоқ саодати жўшиб турибди.

Эй, ғариб сайёрамизни титратувчи садоларнинг садоси! Эй баҳорнинг сокин соҳилларида елканини кенг ёйган осий йўловчининг дуоси! Эй, қанотли нашгалар-ла коинотга абадият элтувчи ёшлик!

Ўзим ҳам, қўбизим ҳам, шеърим ҳам, илҳомим ҳам, фикру зикрим ҳам — бари сизларга садаға!

Кўзларидан ёш милтиллаган шоирнинг овози танҳо чинор япроғи мисол титради, тинди.

Қадаҳлар кўтарилди:

— Яшанг, шоир! — дея олқишлар ёғилди.

Шоир қадаҳни шахд кўтарди, ёшларга нисбатан жўш урган ҳисларининг абадийлигига ишора тариқасида қадаҳини қўбизига уриб парчалади.

5

Зиёфатдан кейин уйга қайтдик. Ётиш учун икки кишига биттадан хона ажратилганди. Жайниз билан бир хонага жойлашдик. Намезнинг таъсирида бўлганимиз учун анча вақтгача ухлай олмадик. Жайниз табиатан ҳар нарсани таҳлил ва танқид қилар, энг мақбул кўрган нарсасидан ҳам шубҳаланарди. Бу сафар урф-одатларимиз ва маросимларимиз ҳақида баҳс кетди. Мен анъаналарни тавоф қилувчиларданман. Ишонмаган бирор одатга нисбатан ҳам эҳтиромда бўламан. Жайниз бўлса, истеҳзо қилар, ўзи ишонмагани етмаганидек, менинг имонимни ҳам шубҳалар билан заҳарларди. Бугунги иштибоҳларимни унга жўшқин кайфиятда тушунтираётганимда Жайниз истеҳзо билан кулди:

— Муҳофазақорлик ҳаётга турғунлик бағишлайди, — деди, — ҳолбуки турғунлик ҳаётга ярашмаган сифатдир.

— Бу тўғри, — дедим, — лекин муҳофазақорликка риоя қилинмаса асрлар тажрибасидан фойдаланилмайди. Анъана жамиятнинг рукни.

— Нима, анъана бўлмаса жамият яшамайдими?

— Яшайди, аммо адашишлар билан яшайди.

— Анъана эмас, ақл, яна ҳам тўғрироғи — жамоа ақли керак.

— Зотан, анъана насллардан жамланган жамоа фикри эмасми?

— Йўқ! Тарих чангларига булганган ақл замонимизга ярашмайди. Жамиятимизга жонли онг керак.

— Жонли онг ирсият қонунига бўйсунмайдими? Сен тасаввур қилаётган ҳар бир жонли онгда асрларнинг изи бор.

— Бунга эътирозим йўқ, аммо онг муҳокама кучидан маҳрум бўлмагани ҳолда, анъана бундай муҳокамаларни тан олмайди. Аждодлар маънавиятига мослаштирилган мезон бизга тавсия қилинаётир. Ҳолбуки, бизларнинг маънавиятимиз уларникидан бутунлай бошқа.

— Аждодларнинг маънавият доираси тор бўлганда ҳам унинг мазмуни бизларга монелик қилмайди. Чунки ўтмишнинг тажрибаси ҳозир учун фойдали. Бизнинг анъаналаримизда асрлар тажрибасидан бўлак тушуниш қийин бир гўзаллик ҳам бор. Истеҳзо қилсанг ҳам мен ана шу гўзалликнинг мафтуниман.

Гапларимдан Жайнизнинг лабларида истеҳзоли кулги ўйнади:

— Дўстим, — деди, — ҳаммасига тушуниб турибман, бироқ гўзал дея мафтун бўлганинг ўша нарса менга бегона.

— Демак, бошқа-бошқа дунёқарашга молик бўлганимиздан бир-биримизни тушуна олмас эканмиз-да! Шунинг учун бирга бўлишимиз янада фойдали бўлади, деб ўйлайман.

Жайниз юзини девор томон ўгириб, кўзларини юмди.

6

Таомилга кўра, келганимизнинг учинчи куни Қизлар булоғига борар эканмиз. Эрталабдан бизларга маълум қилинди. Тайёрландик, берилган оқ кийимларимизни кийдик. Ҳар ким қўлидан келганича ўзига оро бериши керак эди. Фақат Жайнизгина ҳамишагидек ташвишли кўринарди.

— Яна нима бўлди, дўстим? — дедим.

Минғирлагандай бўлди.

— Жайниз, — дедим, — барча шубҳа ва ташвишларингни тушунаман. Лекин ҳозирги аҳволинг менга қоронғу.

— Нега?

— Чунки йигитда ёшлик нашъаси шу қадар табиий бўладики, изоҳга ҳожат қолмайди.

— Ҳар бир нарса изоҳга муҳтож.

— Очикроқ гапир.

— Очикроқ? ... Нар сурувнинг мода сурувга қўшилишига унчалик ҳушим йўқ. Уйланиш шахсий иш бўлгани учун уни ҳар ким ўзи ҳал қилиши керак.

Кайфиятимни Жайнизнинг шубҳалари билан заҳарламаслик учун ундан ажралдим ва нонушта пайти бошқаси билан ўтирдим.

Куёш куббанинг ўртасидан ётоғига қараб йўлга тушганда бизларга биттадан кумуш ночор¹ улашишди. Уни ёқтирган қизимизга беришимиз керак экан.

Ночор шу пайтгача ҳеч кимга очилмаган сирларимиз рамзи экан.

Йўлга чиқдик.

Сариқ тоғнинг этагидаги яшил ўрмон тилла устига зарб қилинган ферузани эслатарди. Кўм-кўк ўтлоқни беаган гулларнинг иси димоққа урар, кишини маст қиларди.

Алвон рангдаги тошлардан шалдираб оқаётган сой бўйлаб тоққа қараб ўрлаб бо-равердик. Сўқмоқ бизларни кенг бир майдончага олиб чиқди. Чап томонда тик қоянинг кўксидан қайнаб чиқаётган чашманинг сеҳрли таронаси қулоққа чалинарди.

Ўртада кўлни-кўлга бериб, доира ясаган оқ либосдаги қизлар ҳазин-ҳазин куйлашарди:

Келдик чашмага
Сувдан ичмакка,
Оқ кўчқорларга
Таъзим этмакка.

Гуруҳимизни бошлаб бораётган Милнир бу ҳолдан завқланиб, сочларини силкиб кўйди-да, кўбизини кўксига босиб куйлай кетди:

Биз Милнирга жўр бўлдик:

Милнир: — Бу тоғларнинг қизлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Милнир: — Нашгалари, нозлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Милнир: — Гул-чечакли ёзлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Милнир: — Кўшиқлари, созлари бор,

Бизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Овозимиз қизларга ҳаёт бахш этгандай бўлди. Шуъладор юлдузлар мисоли жон кирди уларга. Табассумларидан жозоба ёғиларди.

Илоҳий бир жозоба билан қизларни айланиб ҳимоя ҳалқаси ҳосил қилдик. Қизлар айланишда давом этар, бизлар ҳам уларга тақлид қилардик.

Бизлар: — Қизлар қочар, гуллар очар,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Бизлар: — Йигит қочар, бахтлар очар,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Бизлар: — Қизлар қочар, наша сочар,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Бизлар: — Йигит қочар, кўлда ночор,

Қизлар: — Ночор, ночор, ночор, ночор.

Қабила аҳли атрофни ўраб олганди. Бизлар кўшиқ айтиб майдончада қувлашар эканмиз, улар ҳам ора-сира турфа хил товушларда:

Ноз-ноз-ноз,

Топ-топ-тоз,

дея кўлларидagi оқ тошларни бир-бирига уришарди. Бу одат ёшларнинг бахт юлдузларининг бир-бирига қовушишига ёрдам беришини англатар экан.

7

Рақс тушарканман тасодифан қаршимдаги қизлардан бирининг сочи кўлимга тегиб кетди: худди вулқондан сачраган чўғ мисол ёндиргандай бўлди:

¹ Ночор — юрак шакли.

— Кечир! — дедим.

— Ҳечқиси йўқ! — деб орқасига қайрибди. Юзига ёйилиб тушган сочлари орасидан бутун вужудимга ҳоким бир табассум жилва қилди.

Бир коса намезни сипқориб юборгандай бўлдим: қиз мени асир қилиб олганди. Кўзларимиз қайта-қайта учрашди — иккаламиз ҳам бир-биримизга термулиб қолдик.

Ниҳоят, оёқларим бўшашиб, мадорим кетди, даврадан чиқдим.

Булоқ четидаги катта бир тош устига ўтириб, қиздан кўзларимни узмасдим. Шаффоф кийими остидаги дуркун бадани, типирчилаб, кўзни ўйнатувчи кўкракларни мендан кумуш ночорни шу қизга топширишимни талаб қиларди. Қиз ўзидан кўзларимни узолмай қолганимни кўриб, менга жилмайиб қўяр, табассумлар ҳада этарди.

Бирдан у даврадан чиқди. Ўша заҳоти ёнидаги йигит ҳам даврани тарк этди. Юрагим уришдан тўхтади, вужудимни муз қоплагандай бўлди.

Шу пайт қизнинг мен тарафга қараб келаётганини сездим. Ўтли нигоҳи мени қайтадан иситди. Ўрнимдан турдим-да:

— Кечирасан, чарчадинг шекилли. Кел, дамингни ол, ўтир жойимга, — дедим. Қиз мамнун ҳолда рози бўлди, унинг қўлидан ушлаб, ўрнимга ўтқаздим. Унинг ҳароратидан бутун вужудимда титроқ турди. Гўё бутун коинот мен билан бирга титроққа тушгандай эди. Ҳатто қуёш ҳам сал олдинроқ ботиб кетгандек туюлди.

Илк бор унга диққат билан тикилдим. У қиз эмас, мисоли бир пари эди. Ёноқларни ғалати ёниб турар, лаблари гулларни уялтиргувчи даражада гўзал эди. Дуркун қадли-қомати жозибасидан лол бўлиб қолдим. Ўзимни йўқотмасликка ҳаракат қилдим. Қиз назаримда, менга унсиз тарзда овоз бергандай бўлди. Дадиллашдим. Кумуш ночорни бор титроғу ҳаяжонларим билан қўшиб унга топширдим.

8

Эрталаб Журжайс қабилани айланишимизни айтди. Бир коса сут билан нонни еб, уйдан чиқдик.

Қабиланинг четидаги кенг майдонда қизлар ва йигитлар бадантарбия билан шугулланишарди. Улар деярли қип-яланғоч эдилар. Қияликдаги курсиларга жойлашдик. Буғатой амри билан ўйин бошланди. Аввал югуришди, кейин оғир тошларни кўтаришди. Улар баданни чиниқтириш учун турли ҳаракатларни бажаришарди. Ниҳоят, камондан ўқ узиш, от пойғаси мусобақалари ўтказилди. Ҳар бир мусобақада биринчиликни қўлга киритганларга совғалар берилди. Совғани топшираётиб Шибра хотин голибларнинг пешонасидан ўпарди.

Бу соғлом танли, кучли мушакли ёшларни кузатаркан, Милнир шавқ билан:

— Ўнг томондаги сариқ қизга бир қаранглар-а, — дерди. — Гўзалликда тенги йўқ. Бирор жойида қусури йўқ. Юзининг ўзи мўъжиза. Бўйни, кўкраги, сонларининг нозик ҳаракати, болдирлари, мўъжаз ва зариф оёғи — гўзаллик тимсоли. Ҳолбуки, ўн уч ёшда бор ё йўқ, ҳали Қизлар булоғидан сув ичгани йўқ. Агар ичса, гўзаллиги ўн чандон ортади ...

Машшоқ Ковус унинг сўзини бўлиб:

— Буниси рост, — деди. — Лекин завқу шавқ деганлари бунчалар жозоба бўлмаса? Кишида ботиний гўзаллик мавжуд бўлса зоҳирий гўзаллик ҳам ўз-ўзидан барқ уради, чунки ташқи нарса ички нарсанинг инъикосидан иборат бўлиши керак, бу икки омилни бир-биридан ажратиб тасаввур қилиш қийин. Жисмоний гўзалликка руҳий гўзаллик ҳам қўшилса, чинакам уйғунлик вужудга келади.

Илкос истеҳзоли қулиб:

— Уйғунликни жисм кўпроқ тўлдирадими ёки руҳми? — деб сўради.

— Албатта, руҳ, — деди Ковус.

— Руҳни бутунлай тарбияга тобе қилиб бўладими?

— Бутунлай бўлмаса ҳам, қисман мумкин бўлади.

— Бу йўлда асосий омил нима?

— Мусиқа. Чунки руҳга инсоний ҳислар бахш этишда мусиқадан бошқа омилни кўрмадим.

— Ҳар бир шахс мусиқани ўрганишга қодирми?

— Деярли ҳар бир шахс ўргана олади. Лекин биров илҳом билан ўрганса, бошқаси оддий санъат тарзида қабул қилади.

— Тоштарош тошни тарошлаганда, пахсачи девор урганда руҳида бирор оҳанг уйғонадими?

— Йўқ.

— Демак, мусиқа ҳам шундай.

Фақат илҳом билан вужудга келган мусиқа руҳида оҳанг уйғота олади. Илҳом — табиат инъоми. Илҳомли одамлар маъданли конга ўхшайди ...

Шу аснода Аҳанасб гапга қўшилди:

— Мен, — деди у, — мусиқага тушунмайман. Руҳнинг ҳам нималигини билмайман. Қўлим теккан ва кўзимга кўринган нарсалардан бошқасига ишонмайман. Аммо темирчиликда мен гувоҳ бўлган баъзи нарсалар бор. Оғир юмушдан баданим чарчаса ҳам ўзимда қандайдир нашьа сезаман. Ҳолбуки, ишламаган кунлар бўшашиб юраман ...

— Ана, ана, — деди Илюс, — кўрдингми, Ковус, Аҳанасбнинг гапларида ҳикмат бор. Руҳида оҳанг ҳосил қилувчи бирор куч бор бўлса, у меҳнатдир. Чунки меҳнат жисм ривожи билан руҳида ҳам юқади. Зоҳир ботиннинг эмас, билъақс, ботин зоҳирнинг инъикосидир.

9

Бадантарбия машқлари тугаши билан суҳбат ҳам тўхтади. Бизларни ногиронлар уйига олиб боришди. Қабилянинг меҳнат қилиш иқтидоридан маҳрум барча унсурлари шу ерда эди. Қабиля шўроси буларни ейдиган, киядиган ва бошқа эҳтиёжларини таъминлаган эди.

Ногиронлар уйида Нимрад мактабига ҳам кирдик. Бадантарбия машқларида қатнашган болаларнинг барчаси шу ерда эди.

Нимрад ўз мактаби ва ўқитиш усули ҳақида изоҳ берди:

— Асосий тарбия — болаларни ҳаёт билан таништириш, унинг енгиллашуви ва гўзаллашуви йўлида меҳнат қилишдир, — деди. — Гап шундаки, болалар юмушларнинг барчасида иштрок этадилар, янгиликлар яратиш кўникмасини оладилар.

Кабусей Нимрадни зўр қизиқиш билан тинглаб, саволлар бера бошлади.

— Бир-бирига нисбатан кўполлик қилишмайдими?

— Хоҳ бир-бирларига, хоҳ қабиля аъзоларига нисбатан ҳурматлари зўр.

— Дангасалар борми?

— Асло! Чунки, аввало бадантарбия танбалликни илдизидан қуритади. Кейин йилнинг ҳамма фаслини очиқ ҳавода ўтказувчи талабалар табиатнинг бор инжиқликларига одатланиб, бекор юришни ҳаёлларига келтирмайдилар.

Анчагина саволлар билан қизиқишини қондирган Кабусей ўсмирлардан бирини ёнига чақирди.

— Бўтам, — деди, — душман қабилага ҳужум қилиб қолса, нима қилишинг керак бўлади?

— Жамиятимиз йўлида шараф билан ўлиш, — дея жавоб берди ўсмир.

Кабусей унинг пешонасидан ўпди.

10

Нимраддан кейин Ковус сабоқ бошлади.

— Мусиқа, — деди у, — меҳнатни нашьа намога кўмиш учундир. Ҳаёт қийинчиликлари олдида мусиқа инсонда кўтаринки руҳ ва кураш ҳисси уйғотади. Шу билан у улкан омил эканлигини исботлайди. Хусусан, мусиқанинг мақсади шу!

Ковус мусиқа ҳақида айтган фикрларини исботлаш учун болаларга бир неча куй чалдирди.

Ростдан ҳам руҳимизда тетиклик уйғонди. Ҳатто Илюс ҳам мамнунлигини билдирди.

Ковус яна бир топшириқ берди. Ўсмирлар мусиқа асбобларини бир чеккага қўйиб, қўлларига тош, тахта ва темир парчалари олишди.

Ковус кичик бир тушунтириш берди:

— Мусиқа — табиатда яширин ва яширин бўлмаган товушлардан иборат. Мусиқачининг вазифаси шу товушларни кашф этиб оҳангга солишдир. Хусусан, бу йўлдаги тажрибаларимиздан бири! — дея қўллари билан ишора қилди.

Ўсмирлар қўлларидаги нарсаларни бир-бирига уриб, шундай куй чалишдики, кўпчиликнинг олқишига сазовор бўлишди.

Ковуснинг кулиб турган юзи бирлан жиддийлашди.

— Мусиқанинг вазифаси шу билан тугагани йўқ, — деди. — Мусиқа меҳнатга суръат ва лаззат бериш билан ҳам катта роль ўйнайди.

Бизларни эллик қадамча масофа нарида қад ростлаган иморат олдига олиб боришди. Деворлари эндигина қурила бошлаган бу бинонинг атрофига тош тўкилган эди. Бир ҳандақда лой тайёрлаб қўйилган экан. Ковуснинг амри билан ёшлар бино ёнига келгач, икки гуруҳга бўлиндилар. Гуруҳнинг бири тош, тахта ва темир-терсақларни бир-бирига уриб ғалати куй чала бошлади. Иккинчи гуруҳ эса ишга киришди. Чаққон-чаққон тош ва лой узатиб турилди, девор урилди.

Ишлаётганлар чарчагач, вазифалар алмаштирилди. Энди чарчаганлар мусиқа чалишар, бошқалари эса девор уришарди.

Шу тариқа қисқа вақт ичида девор уриб бўлинди, ҳеч кимда чарчоқдан асар қолмаганди.

Касалхонада ҳам Ковуснинг мусиқа усулларида фойдаланишар экан. Ҳаким Кейхун бизга тушунтира кетди:

— Касалликни даволаш учун тананинг кураш кучини ошириш керак. Тоза ҳаво, овқатланиш ва дам олиш бу соҳада катта иш беради. Лекин ҳар учаласининг муштарақ маҳсули руҳ юксақлигига боғлиқ. Руҳларга куч-қувват бағишлаш учун куннинг муайян пайтларида беморларга атаб мусиқа чалинади.

Касалхонадан кейин боғлар, полизлар ва экин майдонларини айландик. Ҳамма жойда ҳашар қилишаётганини кўрдик. «Кўчқор» қабиласида ҳам бизларникига ўхшаш хусусий мулкчилик йўқ экан. Ҳар бир нарса кўпчилик ва муштарақ маҳнатнинг маҳсули. Меҳнат ҳам, меҳнат маҳсулининг тақсимооти ҳам қабила шўросининг зиммасида. Касалхона, мактаб, болалар боғчаси ва ногиронлар уйи сингари умумий муассасалар ҳам шўро томонидан бошқарилади.

11

Бу кунги нонуштани Қизлар булоғида танлаган қизларимиз билан бирга едик. Ҳар ким ўз ночорлиси¹ билан ёнма-ён ўтирганди.

Мен танлаган қизнинг исми Нуша экан. Рўпарамизда ўтирганлар орасида кўзим Жайнизга тушди. Қайлиғи бақалоққина, тўладан келган қиз эди. Ҳамиша ташвишдан нолиб юрадиган Жайниз бу сафар жуда мамнун. У ночорлисига гирдикапалак бўларди.

Намезлар берилди. Ҳар ким ўз қайлиғи билан бода нўш қилиб, ўпишишди. Нушанинг лабларида ҳароратли қон гупуришини ҳис қилдим. Ўпганимдан кейин унга кўз қиримни ташладим. У қип-қизариб кетганича ерга қараб турарди. Қоп-қора киприклари жон олгувчи эди.

Қиз иккинчи намезни рад этди.

— Бошим айланяпти, — деди, — бусиз ҳам маст бўлиб қолдим.

Қарасам, чиндан ҳам маст — ёноқлари лов-лов ёнар, кўзлари хумор боқарди.

Пиёлани кўтардим, секингина: — Сен учун, — дедим. — Бахтли бўлайлик, қабила сизирлари серсут, кучуклари тишсиз бўлсин!

— Ҳа, шундай бўлсин, — деди жилмайиб,

Ичдим, пиёлани синдириб оёқлари тагига ташладим. Бу — сенга вафосизлик қилсам ушбу пиёладек парча-парча бўлай деганим эди.

Хатти-ҳаракатимдан у жуда хурсанд эди.

Бир оз жимликдан кейин:

— Қабиламиз сизга ёқдими? — деб сўради.

— Жуда зўр! Айниқса одатлари яхши экан.

— Сизларда бунақа одатлар йўқми?

— Бор. Табиий, сизларникига ўхшамаганлари ҳам бор.

— Биттасини айтинг-чи?

— Қайси бирини гапирсам экан? — дея ўйланиб қолдим. Эсимга тушди: — Бизлар ўзимизга «Кўчқор» қабиласидан қайлиқ излаганимиз сингари «Кузғун» қабила-

¹ Ночорлиси — қайлиғи.

си ёшлари ҳам бизга келишади. Бизларда «Қизлар булоғи» йўқ. Қизлар йигитлар билан кенг майдонда учрашиб, кураш тушадилар. Қайси йигит қайси қизни йиқитса, ўнг қўлини унинг бошига қўяди: Бу — «Умринг охиригача менга тобесан» дегани бўлади.

Қиз йиқилган еридан туриб йигитнинг ўнг қўлини ўпади: Бу — «Кучингни тақдирлайман», дегани.

Кейин қиз йигитга еттита топишмоқ айтади, жавобини талаб қилади. Йигит топишмоқларни тўғри топса, қиз ўнг қўлини йигитнинг ўнг қўлининг устига қўяди:

— Сенга боғланишни истайман, — дейди.

— Сенга боғланаман, — деб жавоб берилса, шўро раиси уларнинг қўлларини кўк ўт билан боғлаб қўяди.

— Ночор берилмайдими?

— Йўқ.

— Унда ночорлини нима дейишади?

— Ўтли.

Нонушта пайти Шибра хотиннинг негадир шахти паст кўринди. Нимрад билан ора-сира пичирлаб гаплашар, кўзларини бир нуқтага қадаб, ўйга толарди. Нонуштадан турилгач, Милнир билан Аҳанасб ҳам Шибра хотин ёнига боришди. Суҳбат мунозара тусини олди.

Кейин Кабусей нима гаплигини бизга тушунтирди:

— Қабилада шу пайтгача кўрилмаган воқеа юз берибди, — деди. Нохура исмли қиз қабила йигитларидан Мурдодни севгани учун Қизлар булоғига келмапти. Йигитдан сўрашганда Нохурани қайлиқ қилмаслигини айтибди. Қабила ичида ёшларнинг бир-бирига уйланиши одат бўлмагани учун Шибра хотин қийин аҳволда қолганди.

Бу воқеа ҳам мени таажжубга солди.

Жайниз:

— Икки томон ҳам бир-бирини ёқтирса, демак ишлар беш, — деди. — Икки кўнгиш бир-бирини танлаган экан, қабиланинг барча одат ва анъаналари шу кўнгишларга бўйсунishi керак.

Муаллимлар бу ҳаракатни ахлоқ учун зарарли деб ҳисоблашарди. Шоир Милнир ташвишда эди. Фикрини аниқ ифодалай олмасди:

— Икки ёқлама муҳаббат ишқ рамзи мисоли муқаддасдир, — дерди.

Илюс бўлса:

— Шоир, ишқ нима ўзи? — сўради истехзоли кулиб.

— Ишқ — ҳазрат Кўчқорнинг шоҳларидан яралган нур. Ишқ — ҳаёт чашмасининг бетиним оқими. Ишқ — абадиятнинг тамал тоши ...

— Бас қилинг, шоир, муболағани ҳам ошириб юбордингиз! Ишқ — икки ташна шаҳватнинг бир-бирига қовушиш истагидир!

Шибра хотиннинг чиқиши билан муҳокама ва мулоҳазаларга барҳам берилди.

— Қабиладошлар, — деди шўро раиси, — ҳар ҳолда Кўчқор анъанаси бузилди. Масаланинг ечими шўронинг умумий йиғилишига боғлиқ. Эртага кенгаш чақирилиб, муҳокама қилинсин.

13

Қабила ёшлари қабиладош ҳисобланганидан бир-бири билан турмуш қуролмасдилар. Бу одат эскилан шу қадар чуқур илдиш отган эдики, унга қаршилик билдирганларни тошбўрон қилардилар. Бора-бора бу удум ўз кучини йўқота бошлади. Шундай воқеа юз бергудек бўлса, удумни бузганларни қабиладан чиқариб юборишарди. Қабиладан ҳайдаб юборилганлар «Ел» деган улус ташкил қилишибди. Бу улусдагилар бутунлай янги қоида ва қонунга бўйсунушаркан.

Шўро йиғилишининг очилишини кутаётган аҳоли орасида турли-туман мулоҳазалар бўлаётганини эшитдим. Халқ кучли ҳаяжонда эди. Мурдод билан Нохурани бурдалаб ташлашни истовчилар ҳам кўп эди. Ниҳоят, Шибра хотин баланд бир тош устида кўринди. У рангини бутунлай олдириб қўйганди. Юрагидаги чуқур изтиробни аранг яшириб турарди.

— Қабиладошлар, — дея сўз бошлаганида овози титраб кетди. Воқеани бир бошдан халққа тушунтириб берди ва шаккоқларга қандай жазо берилишини сўради.

— Бурда-бурда қилиб ташлансин!

— Сургун қилинсин!

— Авф этилсин! — дея бир-бирига қарама-қарши фикрлар эшитилди. Жайниз Шибра хотиннинг розилиги билан сўз олди.

— Қабиладошлар, — деди у. — Мен бир меҳмон сифатида бу ерда гапиришни ўз бурчим деб биламан. Аввало, содир бўлган воқеа ҳақида тўғри мулоҳаза юритмоқ учун қизиққонлик қилиш ўринсиз. Иккинчидан, жиноятнинг чиндан ҳам жиноят эканини исботлаш учун масалани бир неча ҳакамга ҳавола қилмоқ керак. Мурдод билан Ноҳура чақирилиб, ҳаракатларининг сабаблари ўрганилсин.

Жайнизнинг таклифини рад этувчилар бўлса ҳам аксарият уни қўллаб-қувватлади. Шибра хотиннинг розилиги билан беш кишилик ҳайъат сайланди. Муҳокамага киришишди. Жайниз ҳам ўшалар сафида эди.

Халқ Мурдод билан Ноҳуранинг ҳайъат олдига чиқишларини индамай қаршилади. Шибра хотиннинг узундан-узун нутқидан кейин Мурдодга сўз берилди.

— Қабиладошлар, — дея бошлади у сўзини, — борлиқ туйғудан вужудга келади. Ҳис ҳеч қандай онг ва мантиққа бўйсунмасдан дунёнинг давом этишига сабаб бўлган эди ва ҳали ҳам давом этмоқда. Ноҳура билан менинг ўзаро ҳиссимиз ҳам азалиётдан пайдо бўлган ва абадий тугамайдиган улкан омилнинг кичик бир заррасидир. Шу заррани сўндирмоқчи бўляпсизми? Бу мумкин эмас. Чунки зарра бизга эмас, биз заррага тобемиз. Азалдан шундай бўлиб келган.

Мурдоднинг мулоҳазалари кўпларни қониқтирмади. Илқос оғзини бужмайтириб, ёнидаги Нимрадга шипшиди.

— Бу қанақа сафсата? Борлиқнинг онгдан вужудга келганига шубҳа қилиб бўларканми?

— Бўлади, — деди Нимрад.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Ҳиссиёт мантиқнинг акси. Чунки коинот мантиққа бўйсунди. Ҳар оқшом осмонда қатъий интизом билан ҳаракат қилувчи сайёралар бунинг исботи эмасми?

— Жим бўлинг! — деди Шибра хотин.

— Мурдоднинг гапларига тўла қўшиламан, — деди Ноҳура қатъий.

Ҳакамлар масалани ўзаро муҳокама қилиб, хатти-ҳаракатларининг ахлоққа зид бўлгани учун уларни қабиладан сургун қилишга қарор беришди.

Қарорнинг унчалик оғир бўлмаганидан севинган ёшлар маърашди, кексалар эса тўнғиллай-тўнғиллай шўрони тарк этишди.

14

Мурдод билан Ноҳура эрталаб қуёш чиқмасдан қабилани тарк этишди. Кўпгина ёшлар уларни ҳурмат билан кузатиб қўйишди. Аҳолининг аксарияти эса улар орқасидан тош ва тутаб турган косов отиб қолишди.

Шу воқеа муносабати билан бошланган ҳаяжонлар бир ҳафта давом этди. Шундан кейингина одатий кунлар бошланди. Ниҳоят, шаҳодат расми ўтказиладиган бўлди.

Бир куни бизларни қабила четидаги каттакон Кўчқор ҳайкали олдида тўплашди. Кўчқорни гуллар билан безашган эди.

Қайлиқларимиз билан бирга сафга тизилдик. Шибра хотин «Кўчқор» қабиласининг намояндаси сифатида шаҳодатни қабул қилар ва тасдиқларди. Бир неча ёшлар жуфтидан кейин навбат бизга келди. Бошимизга челақ қўйишди. Қўлга қўл бериб кўчқорнинг рўпарасида чўккалаттириб, тиззалаб турғизишди.

Шу вазиятда уч одимча илгарилардик. Кейин оёққа туриб кўчқорга таъзим қилдик. Шаҳодат бошланди:

— Ҳазрат кўчқор! — деди Шибра хотин, биз ҳам такрорладик. — Эй, нурларнинг нури, эй покларнинг поки! Оқар сувлар мадақкори, дарахтлар куч-қуввати, яшил майсалар умиди!

Биз ҳам келдик, сени деб келдик! Севдик, севилдик; офтоб мисол порладик, сув каби шарқирадик. Маъқул айла, ёрдам қил!

Нелли, нелли, нелелли,
Нелли, нилел, нилелли.
Шелли, шилел, шилелли...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

101

Халқ бир овоздан:

Ноз-ноз-ноз,
Топил-топил-тез...—

деб, қўлларидаги тошларни бир-бирига уриб шақиллатишарди.

Шибра хотин кўксимизга гул қадаб қўйди, пешонамиздан ўпди ва шаҳодат расми тулаганини айтди.

15

Ёшларни бир уйга тўплашди. Эр-хотин учун алоҳида-алоҳида керакли ашёлар билан таъминланган хона ажратилганди.

Бир ҳафта давомида шу ерда едик, ичдик, ухладик. Кейин шўро раиси ўз ҳузурига чақириб, қабиладошлик сифатида бизларга вазифалар топширди. Эр-хотинлик ҳар биримиз бирор ишга юборилдик. Кун бўйи ишлаб нонушта, тушлик пайтларигина ошхонада учрашардик.

«Хўроз» қабиласидан келганлар «Қўчқор» қабиласи ёшлари билан яхши дўст тутинишганди. Ғалати жойи шундаки, Жайниз ҳар иккала қабила ёшлари орасида катта нуфузга эга эди. Унинг мулоҳазалари энди менинг учун ҳам бегона эмасди.

Жайниз нима дерди?

Жайниз шахсиятнинг эркинлиги фикрини олға суради: «Инсон учун асорат занжирига айланган урф-одат ва маросимлардан, бемаъни анъаналардан воз кечиш керак. Соғлом онга лойиқ ҳаёт кечириш керак».

Жайнизнинг мантиқли ва имон тўла сўзлари бизларни кўринмас ришталар билан унга боғлаб қўйганди.

Бир куни кўнгилсиз воқеа юз берди: Жайнизнинг қабила анъанасига ўта хилоф иш қилгани маълум бўлиб қолди. «Қўчқор» қабиласида ўликларни кўмишмайди, чўлга олиб бориб қўйиб, қуриштилади. Қушлар ва ҳайвонлардан муҳофаза қилиш учун ёшлар навбат билан майит ёнида қўриқчилик қиладилар. Жасаднинг сассиги, йиртқичларнинг бетиним хуружи ёшлар учун катта фалокат эди.

Бир ҳафта бурун қабилада бир аёл ўлган эди. Ёбонга олиб бордик. Уни қўриқлаш учун ўн нафар йигит ажратилди. Жайниз ҳам ўшалар орасида эди. Жайнизнинг кутқуси билан ёшлар майитни қўриқлашдан бўйин товладилар. Қабилада низо чиқди. Ҳар ким ўқ-ёйини олиб уйини тарк этди. Ёшларга ҳужум қилиш мўлжалланди. Бизлар ҳам қуролландик.

Лекин низо Илюс томонидан бартараф қилинди. Масаланинг ечими қабила шўросига ҳавола этилди.

Шўро йиғилгунга қадар Жайниз яширин ёшлар шўросини чақирди. Қабилянинг кераксиз одатлари яхшилаб таҳлил қилинди. Бир овоздан бу одатларни йўқотишга қарор қилинди.

Қарордан кейин:

— Ижроси мақбулми? — деб сўрадим.

Қайноқ қонлар устидан совуқ сув куйилгандай бўлди. Ҳамма ўйланиб қолди.

Ёшлардан бири:

— Жўралар, — деди, — бизларнинг маънавий кучимиздан уларнинг моддий кучлари анча бақувват. Жангда мағлуб бўламиз, фикрларимиз эса беҳуда тўкилган қонларга фарқ бўлади.

— Кўчайлик! Кўчайлик! — деган товушлар келди ҳар томондан. Жайниз ҳам рози бўлди. Ўша кечаси «Ел» улусига кўчишга қарор қилинди.

16

Кечга томон Нуша билан уйга қайтаётганимизда иккаламиз ҳам жимжит эдик. Ора-сира Нуша мендан гап кутгандек, юзимга диққат билан тикилар, ўйларди. Ҳеч нарса демаслигимни сезиб, аста сўради.

— Чопо, бу кеча ростдан ҳам кўчамизми?

— Ростдан ҳам.

Нуша бирор нарса дейишга журъат этолмади. Ёноқлари қизарди, намиққан кўзларини ерга қадади.

Уйга кирдик. Нуша ўзини тўшакка отди.

— Нима бўлди? — деб сўрадим.

Индамади.

— Балки сенинг боргинг йўқдир?

Бошини кўтариб, ёшли кўзларини кўзимга тикди.

— Ёшликнинг қарори шундай. Кетишимиз керак.

— Онам-чи?

— Менинг онам қандай бўлса, у ҳам.

— Сизнинг онангиз одатга кўра ...

— Сенинг онанг ҳам одатни йўқ қилиш йўлида фидо бўлади. Нуша яна йиғлади.

— Йиғлашнинг кераги йўқ. Бемаъни бир одат ҳаммани уй-жойидан маҳрум қиларди. Бу нарса бошқа такрорланмасин деб кўчаяпмиз ... Сенинг онадан айрилиш йўлида тўккан кўз ёшларинг келажак авлодларнинг саодат чечагини суғоргусидир.

— Чопо, онамни бир кўрай, кейин қочамиз.

— Борсанг сиримиз очилади. Бизга ҳужум қилишлари мумкин. Нуша ялина бошлади. Мен қатъий равишда дедим:

— Ё онагни де, ё мени! Икковидан бирини танла.

Нуша жимиб қолди, шу пайт эшик оҳишта тақиллади. Очдим. Жайниз экан.

— Ҳамма тайёр, — деди. — Кечаси қабила аҳли уйқуга кетиши билан йўлга тушамиз.

— Яхши! — дедим.

Жайниз кетди.

Сафардан олдин Нуша уйдан бир чиққанича, кейин қайтиб келмади. Излаб, топа олмадим. Унинг она муҳаббатини ёр муҳаббатидан устун қўйганлиги маълум бўлди.

Аввалига бу воқеадан жуда таъсирландим, кўп қайғурдим. Кейин умум манфаатини шахсий манфаатдан устун деб билиб, ўзимга тасалли бердим.

Тун яримдан оққанда йўлга чиқдик. Нуша орамизда йўқ эди.

17

«Ел» ўрмонлар билан қопланган тоғлар орасига жойлашган улус эди. Оппоқ янги уйларга монанд равишда унинг аҳолиси ҳам ёшлар эди. Бу ерда қирқ ёшдан ошган бирорта одам йўқ. Зотан, бу ердагилар теварак-атрофдаги қабилаларнинг манфур одатларидан қочиб келган ёшлар эди. «Ел»ликлар бизларнинг кўчиб боришимиздан жуда ҳам мамнун бўлишди. Ҳар бир оила бирорта меҳмонни қабул қилиб, уйларига жойлаштиришди.

Улусни айланиб чиқдик, кўнгиллар яйради. Хўжаликлари янги бўлса ҳам, барқарор эди. Яйловларда чиройли йилқилари, алоҳида бир ҳовлида уй қушлари боқиларди. Экинзорлари ва полизлари ҳаддан ташқари серҳосил эди.

Бу ерда ҳам хусусий мулкчилик йўқ. Ишлаш қобилиятига эга бўлганларнинг меҳнат қилиши мажбурий эди. Улус шўросининг буйруғи барча учун мажбурий бўлиб, меҳнат маҳсулининг тақсимланиши ҳам унинг зиммасида эди.

Шўро раиси бизларга изоҳ берди:

— Биродарлар, бизларда ҳеч қанақа урф-одат йўқ. Ҳар ким қаердан ва кимга уйланишни хоҳласа, турмуш кура олади. Улус шўроси фақат ҳаётга фойдали ишлар билан шуғулланади. Ҳар кимга фаровон ҳаёт яратиш энг олий мафкура ҳисобланади.

Инсоннинг фақат ҳаёти керак бўлгани учун ўлганидан сўнг унинг жасади қуйдирилар, шу кундан эътиборан номи ҳам тилга олинмасди. Улусни янгиликдан хабардор қилиш учун йилда бир неча одам саёҳатга чиқар, эл-улусларни айланиб келарди. Бошқа халқларнинг ҳаётида яхши ва ибратли ишлар бўлса, биз ҳам ҳаёти-мизга татбиқ қиламиз. Қаранглар, олис ўлкаларнинг биридан мато тўқишни ўрганиб келишди. Энди ўзимиз ҳам тўқияпмиз. Темирчимиз бўлса араваларимиз шаклини ўзгартирди...

Ўз юртига катта меҳр билан гапираётган раиснинг гаплари бизни бефарқ қолдирмади. Биз ҳам бу улусга чин юракдан боғланиб қолдик.

Икки кундан кейин биз учун қуриладиган уйлар жойини белгилаб олдик ва бутун улус ишга киришди.

18

Гуруҳимизнинг раҳбари Мимра исмли бир қиз эди. Мимра «Маймун» қабиласида бир уста ёнида уч йил ғишт терувчи шогирди бўлиб ишлаганди. У билан ишлаган йигитлар уста унвонига сазовор бўлишганди. Лекин негадир Мимрага уста унвони берилмаганди. «Маймун» қабиласида уста унвонига эриша олмаслигини сезган қиз ота-онасидан яширин «Ел» га қочиб келган экан. Бу ерда шўро раисига мурожаат қилиб ўз касби бўйича иш сўрабди. Раис унга намуна учун бир уй қуришни топшириб бизларни ёрдамга юборган эди.

Тахминан ўн саккиз-ўн тўққиз ёшларида бўлган бу қиз ўта жиддий, бир оз қўрс табиатли эди. Дастлабки кундан бизларни иккига бўлди. Бир неча нафар йигитни тоққа тош майдалагани юборди. Бошқаларни эса пойдеворга хандақ қазишга тайинлади. Аввалига ерни ўлчади, чизиклар тортди ва қаердан-қаергача қазишимиз кераклигини кўрсатди. Бизлар хандақ қазиётганимизда Мимра лой қориб турди.

Офтоб тиккага келганда бир қўшиқ янгради. Ҳамма ишени тўхтатиб, умумий ошхонага тўпланди. Фақат Мимра ишени тўхтатмади. У лойдан бир нарса ясаётган эди. Икки ҳор¹ дан кейин иш жойимизга қайтди. Мимра катта тош устида икки хона уйни битираётган эди.

— Бу нима? — деб сўрадим.

— Қурадиган уйимиз андозаси, — деди Мимра. — Ҳар бир уйнинг бўйи ўн қадам, эни эса етти қадамдан бўлади.

Ҳашарчилар қизиқиб, Мимрага турли саволлар бера бошлашди. Ишни ҳали бошламаслик учун биттаси суҳбатни чўзмоқчи бўлди. Мимра кескин қилиб:

— Иш пайти суҳбатга ўрин йўқ, — деб унинг гапини бўлди. Шу гапдан кейин дарҳол хандақ қазишга киришиб кетди. Лекин тушликдан кейин ишлашга унчалик ҳафсала йўқ эди. Ҳаммамиз эринибгина ишлар эдик.

Бир маҳал қарасак, Мимра тепамизда турибди. Лой қўлларини белига тираб бизга қараганида танамизга куч ато қилгандай бўлди, меҳнат қўшиғи ўз-ўзидан куйилиб келди:

Ҳей, ҳей,
Ҳай, ҳай,
Ҳей, ҳей,
Ҳай, ҳай!..

Офтоб уфққа бош қўймасидан хандақни қазиб бўлди. Мимра келиб кўрди. Маъқул бўлди. Таёқча олиб, яна янги чизиклар тортди. Сўнгра эртаси кун қиладиган ишларимизни тайинлади.

19

Уйни қуриб битказдик. Шўро раиси бир неча киши билан келиб, уйни кўришди, ёқтиришди. Уй пештоқига ишланган қабарик шакллар ва нақшлар ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди.

Раис Мимрадан мамнун бўлиб деди:

— Бу санъатнинг абадий давом эттирилиши учун ёнингга уч-тўртта бола юбораман. Уларга ҳам ўргат.

Мимранинг тунд юзи ёришди:

— Майли, юбора қолинг, — деди ва юзи яна жиддийлашди:

— Лекин дангасалар керакмас.

— Барчаси чаққон болалар.

— Бўпти, келишсин.

Уйни кўриб бўлишгандан сўнг Мимра тош устига қурган лойиҳани кўрсатди.

Раис уни диққат билан кўздан кечирди, ўйлаиб қолди, кейин шўро аъзоларидан бирига мурожаат қилиб, деди:

¹ «Ел»ликлар вақтни билиш учун очик майдончада бир доира чизиб, ўртасига тик ёғоч ўрнатишганди. Доира ўн олти қисмга бўлинган бўлиб, ҳар қисм «ҳор» деб аталарди.

— «Ел» борган сари кенгайиб бораётир. Бизларга катта ошхона керак. Бунинг лойиҳасини Мимрага топширсакмикан?

Аъзолар раиснинг фикрини қўлаб-қувватлашди. Ўзаро бир оз маслаҳатлашганларидан сўнг Мимрага яқинлашиб:

— Улусга ошхона керак. Шунинг лойиҳасини ўзинг ясайсан, — дейишди.

— Неча одамга мўлжалланган бўлсин?

Раис ҳисоблаб чиқди, кейин ҳамроҳлари билан маслаҳатлашиб, деди:

— Икки юз кишилик бўлсин.

Мимра кўп ўйлаб ўтирмасдан:

— Бунақанги бино қуриш учун улус ичида муносиб жой топиш қийин, — деди ва қўли билан улуснинг тепа томонини кўрсатиб, қўшимча қилди: — у томонлар тоғлиқ жой, улуснинг тепага қараб кенгайишига имкон йўқ. Улуснинг келгусидаги маркази сойнинг тепароғида бўлгани маъқул.

Улус вакиллари Мимранинг гапларини эътиборга олиб, сой соҳили бўйлаб юқорига ўрладилар. Дарёнинг қайрилма жойида кенггина бир майдон бор эди. Мимра ўша жойни кўрсатиб:

— Мана, ошхона шу жойнинг ўртасида қад кўтариши керак. Шубҳасиз, пайти келиб бу жойларда кўплаб уйлар қурилади. Ошхона атрофидаги хонадонлар учун жуда қулай бўлади, — деди.

Раис Мимранинг мулоҳазаларини мамнуният билан тинглади.

— Фикрингга қўшиламан, — деди у. — Масалани улус шўросида муҳокамага қўяман. Вакиллар гуруҳи келиб, бу ерни кўриб кетишади, кейин бир қарорга келармиз.

20

Бир куни тош майдалашдан қайтаркан, кўзим янги уйлардан бирининг ҳовлисида ишлаётган Мимрага тушди. У катта бир лойиҳа тиклаётганди.

— Бу нима? — деб сўрадим.

— Шўро тасдиқлаган маҳалламиз тарҳи. Дарёнинг юқорироғида сизларга кўрсатганим жойда шу тарҳдаги маҳалла солинади, — деди. — Мана, бу, ўртадагиси — ошхона бўлади. Атрофдагилар эса хилма-хил уйлар. Бу болалар боғчаси, мана бу шифохона, буниси эса ногиронлар уйи. Бу — мактаб ...

Маҳалла тарҳи жуда чиройли ишланганди. Уйлар айнан шундай қурилса борми, «Ел» қабилалар орасида катта мавқега эга бўларди. Хурсандлигимдан Мимранинг қўлларини ушлаб кўзларимга суртдим. Юзига қон югурди, кулимсиради. Менинг бу ҳаракатларим шу ерда ишлаётган шогирдлар эътиборини тортди. Буни сезган Мимранинг юзи яна тундлашди. Шогирдлар ҳам бошларини эгиб, ишга уннаб кетишди.

Рухимда чуқур бир қониқиш билан Мимрадан узоқлашдим. Йўлда Жайнизга дуч келдим. У полизда ишлаётганди. Мимра ҳақида гапириб бердим.

— Бу қиз улусда биринчи одам бўлади, — деди.

— «Маймун» қабиласи нега унинг қадрига етмаган экан, — дедим ҳайратланиб.

— Маҳдудлик «Маймун»ни чиритган. Фақат «Маймун» эмас, кўпгина қабилалар урф-одатлар ботқоғида чиримокда.

— Янги маҳалла солиниши тасдиқланибди, дейишмоқда.

— Ҳа, шундай. Улуснинг кенгайиши турган гап. Шунинг учун янги уйлар қурилиши табиий.

— Қурилиш бошқаруви кимга топширилган?

— Мимрага. Шўро Мимрага «Бош уста» унвонини беради. Шу муносабат билан катта зиёфат берилиши кутилмоқда.

— Жуда зўр! Санъаткорлар қадрига етиш керак.

— Чопо, кейинроққа мўлжалланган бир ташаббусим бор. Сен қўлаб-қувватламансан бўлмайди. Яқин кунларда Шўронинг йиғилиши бўлади. Барча қабилалардаги етук кишиларнинг «Ел» га йиғилиши масаласини қўймоқчиман. Шу жумладан, Ковус ва Илюснинг ҳам усулга жалб қилинишини талаб этмоқчиман.

— Бу фикрингга қўшиламан, — дедим. Жайниз кулиб:

— Сен ҳам четда қолмайсан, — деди.

— Мен оддий одам бўлсам, юқори мартабаларни унча хуш кўрмайман.

— Бизда юксак ва юксак бўлмаган одам йўқ. Ишнинг ҳар қандай кўриниши тақдирланади. Фақат маҳдудликка ўт очамиз.

Жайниз сўзларини тугатмай туриб қаҳқаҳа урди. Унинг қаҳқаҳасида менинг олдинги анъанаярастлигимга таъна бор эди.

— Бутун ўтмишимни «Кўчқор»да кўмиб келганман, — дедим мен.

Гапим Жайнизга маъқул тушди.

— «Ел» руҳларнинг ҳавосини тозалаяпти. Бу ерда барча руҳлар билтур сингари тоза. Бу ерни кучайтириб, бошқа қабилаларни ҳам тиниқтирамиз. Зотан, шу ёздан эътиборан ҳар бир қабиладан йилига йигирма-ўттиз нафар маҳдудлик душманини олиб келиб, улус бошқаруви билан таништирамиз.

— Ундай бўлса, қабилаларнинг янгилашувига ҳеч қанақа монелик бўлмайди.

21

Қишни янги уйларимизда ўтказдик. Улус одати бўйича қуёш билан ётиб, қуёш билан турардик. Уйимизнинг турли-туман жиҳозларини ясардик. Гилам тўқидик, кўрпа-тўшак тайёрладик. Лойдан идишлар ясаб, хумдонларда пиширдик. Яхшилаб дам олиб, баҳорга ҳам етишдик.

Ёзнинг дастлабки ойида улус шўросининг қарорига биноан сафарга чиқишимга тўғри келди. Икки ой давомида шимолий ўлкаларни айланиб келишим керак эди.

Елкамдаги халтага бир кунлик озуқа солиб, қўлимга узун асо олиб, йўлга чиқдим. Иккинчи кеча бир дарё соҳилида тикланган чодирларга дуч келдим. Теварак-атрофдаги адирларда йилқилар ўтлаб юрар, одамлар эса чодирлар олдида ўйинкулги қилишарди. Уларга яқинлашганимда менга кучуклар ёпирилди. Узун кийимли, сочлари учига кумуш парчалари қадалган қизлар югуриб чиқиб, итларни ҳайдаб юборишди. Олдинга ўтиб, ўчоқ ёнига чўккаладим. Олов устига қозон осилган эди. Меҳмон эканимни билгач, сув олиб оёқларимни ювишди. Овқат беришди. Кейин бир дарахтнинг остига жой солишди. Ухлагани ётдим.

Эрталаб каллайи саҳардан чодирлар йиғиштирилди, йилқи тўпланиб, юклар ортилди. Халтамга бир оз курут билан қоврилган гуруч солишганди. Тамадди қилиб йўлга отланган эдим ҳамки, дарахт тагида ўтирган чолга кўзим тушди. Олдига бордим. Узун оқ қошлари тагида порлаб турган кичкинагина, ёшли кўзлари менга ҳайрат билан тикилди. Ёнида бир неча йўл халта бор эди. Беш қадамча нарида туллаган қари кўппак ётарди. Чол зўрға нафас оларди.

Ўзимча «бунда бир сир бўлса керак» деб ўйладим. Чолга салом бериб рўпарасида турдим. У лабларини қимирлатгандек бўлди. Лекин овози чиқмади.

— Кўч жўнаб кетди, сиз нега бу ерда қолдингиз? — деб сўрадим.

— Кўч кексаларни тарк этади. Бу қадимий одат. Ушбу кўппак билан мен ишга яроқсиз бўлганимиздан бизларни ташлаб кетишди.

— Болаларингиз йўқми?

— Бор. Ушалар мени ташлаб кетишди.

Бу гапларни зўрға айтган чол кўзларини юмиб, бетини дарахтга суяди. Қуруш-қоқ юзида ҳаёт сўнаётгандек. «Мен ҳам қирқ йил бурун отамни шу дарахт тагида қолдириб кетгандим», — бу чолнинг сўнги сўзи эди.

Боши ўнг томонга қийшайиб, кейин танаси ҳам ўша томонга оғди. Сўнги нафасини бир инграш билан олди-ю, ҳаётдан кўз юмди.

22

Йўлимда давом этдим. Қуёш тушликка келганда уфқда чанг-тўзон кўтарилгани кўзга чалинди. Сон-саноқсиз шарпаларнинг юриши қўшинни эслатарди. Мени ҳаяжон босди. Ўзимгами ёки озод улусимгами тасаввур қилинган таҳдид мени ганигиб қўйди. Лекин ожизлик қилгим келмади. Йўлимда давом этавердим.

Нима кўрдим, денг! Офтобда қорайган, соч-соқоли пажмурда, жулдур кийимга бурканган одамлар оқими. Уларнинг қуроли қўлларидаги яғона асодан иборат эди. Ерни пайпаслаб аста-секин юриб борардилар. Озғин вужудлари дилда таассуф уйғотарди. Мени кўрмагандек тўппа-тўғри устимга бостириб келишарди. Барчасининг кўр эканлигини сезиб, даҳшатга тушдим.

Йўлдан четга чиқдим. Сел мисол тинимсиз оқиб келаётган бу шўрликларни кузата бошладим. Рўпараларидан чиқиб қолган дарёчани сезиб унга чигирткадай ёпирдилар. Бирови сув ичар, бошқаси юз-қўлини ювар, яна бири оёқларини сувга тикиб йўл чарчоғидан қутулмоқчи бўларди.

Яқинроқ бордим. Биттасини гапиртирдим. Ердан ўт юлиб еганидан оч эканлиги кўриниб турарди. Унга бироз қовурилган гуруч бердим. Мамнунлигидан ўпиш учун қўлларимни қидириб қолди. Йўл қўймадим.

— Қаёқдан келаяпсизлар? Нега ҳаммаларингиз кўрсизлар? — сўрадим изтироб билан.

Кўр киши менга ақл бовар қилмайдиган нарсаларни гапириб берди:

— Биз, — деди у, — искитларнинг асирларимиз. Урушда қўлга тушган эркакларнинг кўзини ўйиб, хотинларини ҳарамга олишади. Неча йиллардан бери вазифамиз сигирларни боқиш, уларни соғиб искит оиласига сут етказишдан иборат. Искитлар ҳужум қилмоқчи бўлган халқлар орасига саросималик, ваҳима солиш учун кўрларни юборадилар. Сафларимизнинг мақсади фожиамиз билан бошқаларни эсанкиратишдир. Биз олдинда юриб бораверамиз. Орқамиздан эса искитлар келади. Осмондаги юлдузларнинг саноғи бор, уларнинг саноғи йўқ...

Жим қолдим. Кўр мақсадига эришганди: мени ваҳима босди. Улусимнинг тақдири менга жуда қўрқинчли кўринди.

Дарров туриб, орқага қайтдим.

23

Икки кундан кейин улусимиз кўчаларида жарчи пайдо бўлди. У туриб жар соларди:

Ҳей одамлар, одамлар,
 Бошланар хавfli дамлар.
 Улусдошлар, келинлар,
 Таҳлика бор, билинлар:
 Ҳаммага бериб фириб,
 Искит келар бостириб.
 Сони бор, саноғи йўқ,
 Юлдуздек адоғи йўқ,
 Келинлар, улусдошлар,
 Ёв бизга юриш бошлар!

Қизлару келинлар, қарию ёш ҳаммаси оқиб келди, тўпланди.

Ҳамма ҳаяжонда эди, мен ҳам ҳаяжондан жонҳолатда тушунтиришга уриндим:

— Куролланинлар, қўлга қурол олинлар! Ёрдамга чақиринлар, ёрдамга!

Ўша куни теварак-атрофдаги ўн уч қабила кўчаларида жарчилар қичқириб жар солишарди:

Ҳей одамлар, келинлар,
 Тезроқ огоҳ бўлинлар!
 Ҳарёқни янчиб, осиб,
 Искитлар келар босиб.
 Сони бор, саноғи йўқ,
 Юлдуздек адоғи йўқ,
 Йиғилин улусдошлар,
 Искитлар уруш бошлар!

Тўпланишди, маслаҳатлашишди. Барча кучларни бир жойга тўплашга қарор қилишди. Бу қарорни амалга ошириш учун фавқулодда ҳайъат сайланди. Ёшлардан Жайниз ҳайъатга аъзо қилиб киритилди.

24

Қуёш уфққа ёнбошлаганда Жайниз ёнимга келди. Ўтирдик.

— Нима гап, Чопо? — деди.

— Сўнгги учрашувимиздан бери бирор ҳодиса бўлганича йўқ.

— Биласанми, маслаҳатга келдим. Кўрлар манзилени алмаштириш учун одамлар юборилди. Уларни бошқа томонга буриб юборишади.

— Бу яхши бўпти — орамизга ёйилишса борми, руҳий тушқунлик юз беради.

— Кейин ... Бугагой барча кучларга саркарда қилиб тайинланди.

— Бу ҳам соз. Бугагой жасур, нуфузли ва ташкилотчи одам ...

— Қурол-яроғ билан таъминлаш Аҳанасбга юкланди. Қабилаларнинг барча санъаткорлари сафарбарлик ҳолига келтирилди.

— Озиқ-овқат масаласи нима бўлди?

— Бу масала ҳам муҳокама қилинди. «Кузгун» қабиласи бир номзод кўрсатди, қабул қилдик.

— Ҳар кимнинг вазифаси олдиндан белгилаб қўйилиши керак.

— Бўлмасам-чи ...Энди, Чопо, яна бир иш бор. Искитларнинг қандайлигини билиш керак. Урф-одатлари, маросимлари, қадриятлари, моддий кучлари ва қудратларини аниқлаш лозим. Душманни ҳар томонлама билиб олсак, енгил анча осонлашади. Сенга тафсилотини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Қабилалар истиқлоли ва маданиятимиз келажаги йўлида зимманга янги бир вазифа юкланади.

— Тайёрман.

— Искитларнинг орасига боришинг керак.

— Тайёрман.

— Ҳайъатимиз сенга алоҳида ишонч билдиради. Душманга нисбатан қиладиган хатти-ҳаракатларда эркинсан. Таҳдидни бартараф этиш учун нима керак бўлса, аяма...

— Ҳўп бўлади!

— Фақат фурсатни бой берма. Иложи бўлса, шу бугуноқ йўлга чиқ.

— Вақтдан ютқазмаслик учун бир от даркор.

— Табиий. Ўн дақиқадан сўнг от шу ерда бўлади.

— Мен ҳам шу заҳоти миниб, йўлга тушаман.

25

Йўлда бир чашма қошида тўхтадим. Бир ҳафталик сафар анча чарчатган, бир-икки кун шу ерда дам олмоқчи эдим.

Атрофда парранда кўп эди. Отни бир дарахтга боғлаб овга чиқдим. Шох-шаббалар орасидан қулоғимга шитирлаган товуш келди. Дарров ўқни ёйга қўйиб, тайёрландим. Диққат билан қулоқ солдим. «Арслонмикан», — деб ўйладим. Бирор кучли йиртқичга дуч келсам нима қиламан деб ваҳима босди. Бирдан ... яшил буталар орасидан ўрта бўйли, юзи офтобда қорайган қиз кўринди. Қўлимдан ўқ-ёйим тушиб кетди. Бошидаги сарнич¹ сувга кетаётганини билдирарди.

Олдинга юрдим. Қиз мени кўриб, чўчиди. Четга сакраб, бир қадам ташладию тўхтади. Имо-ишора билан «Кимсан? Қаёқдан келаяпсан?» деб сўрадим. Жилмайдди. Ўрмонзор қияликни кўрсатди.

— Ўша ёққа борайлик! — дедим.

Гапимга жавобан бошидаги идишни кўрсатди.

Фикрига тушундим: бир жойда булоққа тушиб, сарнични сувга тўлатдик. Отга миниб, сарнични эгар қошига қўйди, йўлга тушдик.

Қияликда уркан қўналгага дуч келдим. Отлар кишнар, сигирлар «мў-ў»лар, қўйлар маърарди. Ҳар томонда қумирсқадай ўралашиб юрган хотин-қизлар орасида бир-орта ҳам эркак учрамаганидан ҳайратландим.

Бир чодирга яқинлашганда қиз сарнични сўради. Бердим. Бир неча дақиқадан кейин менинг бу ерга келишим чинакам воқеа бўлди. Мени юзларча аёл ўраб олди. Тунд чехрали, мушаклари бўртиб турган бу аёллар кўпроқ эркакка ўхшаб кетишарди.

¹ Сарнич — икки дастали сопол кўза.

Бирдан тўпланганлар орқасидан овоз эшитилди. Аёллар дарҳол четлаб йўл беришди. Кекса ва кўзи ожиз бир хотин олдимга келиб, отимнинг жиловига ёпишди. Нималардир деди, тушунмадим. Отнинг жиловидан тортиб, етаклаб кетди.

26

Аёл мени чиройли бир чодир олдида қолдириб, ичкари кириб кетди. Эшикда пойлоқчилик қилаётган икки қиз найзаларини ерга уриб, нималардир дейишди, истеҳзо қилишгани билиниб турарди. Биттаси тилини чиқариб, қизариб кетди.

Шу пайт ичкаридан баланд бўйли хунук бир хотин чиқди. Бу аёлни ўн нафар қиз кузатиб келарди. У таъзимкор бир табассум билан менга қаради ва чодир қаршисидаги тахтага жойлашди. Даъватига биноан отдан тушиб кўрсатган жойига ўтирдим. Ёнидаги аёллар менга ёндашиб нималардир дейишди, лекин тушунмадим.

Кейинги аёлнинг тили бизникига яқин бўлгани учун бир-биримизни тушундик.

Бу жой ҳамазонлар¹ қўналғаси экан.

— Нима, буларнинг эркаклари йўқми? — деб сўрадим.

— Йўқ, — деди у, — биз эркакларни орамизга қўшмаймиз.

— Эрга тегмайсиларми?

Аёл кулимсиралади ва жим қолди. Жавоб беришга ожиздек эди. Ниҳоят, тушунтира кетди.

— Бизнинг аёллар фақат жанг майдонида ўзларини енгган эркаклар билан учрашадилар. Бу учрашув доимий эмас. Муайян вақтдан кейин кишиларни тарк этиб, алоҳида ҳаёт кечирамиз.

— Фарзанд туғилмайдими?

— Туғилади.

— ?!

— Ҳайрон бўлма. Қиз болаларни олиб қолиб, ўғил болаларни орамиздан чиқариб юборамиз...

Ҳалиги хунук аёл буларнинг саркардаси, исми Алпагай эди. Алпагай сафаримга қизиқди.

— Қаёққа кетаяпсан? — деди.

— Сайёҳман. Дунё кезсам, одамларни кўрсам дейман.

Алпагай бошини силкиди:

— Биламан, — деди, — сенга ўхшаган бир сайёҳ менга меҳмон бўлган эди. Исми Анастасиз эди. Дарёларнинг бошланадиган ва қуйиладиган жойларини аниқлар, тоғлар ва шаҳарлардан маълумот тўпларди ... Денгиз бўйида бир ўлка бор экан, ўша ерда яшаркан.

Суҳбат сўнгида Алпагай нечта урушда бўлганимни сўради.

— Бирорта урушда қатнашмаганман, — десам ҳайрон бўлди.

— Ўлимдан кўрқасанми? — деб тиржайди.

— Йўқ, биз ўтроқмиз.

Алпагай яна илжайди:

— Ўтроқларни кўп кўрганман. Ботқоққа санчилган ўқ мисол, бир жойда чириб битадилар. Ятоған² га ёпишсалар ҳам, ўз қўлини кесиб олишади.

Биримиз боғдан келсак, биримиз тоғдан келардик. Шунинг учун ҳам баҳслашиб ўтиришни лозим кўрмадим.

27

Кечаси вужудга теккан совуқ қўллар мени уйғотиб юборди. Кўзларимни очиб, ёнимда жилмайиб турган бир қизни кўрдим. Тикилиб қарасам, кундузи менга тилини кўрсатган қиз экан. Аёздан аъзойи-бадани музлаб қолганди. Бағримга босганим сайин ҳароратдан эриган қор каби вужудимга сингиб борарди.

Кўп ўтмай қўлоғимга шитирлаш эшитилди. Зулматдан ёруғ пайдо бўлди шекилли, баланд бўйли, тўладан келган бақувват бир аёл яқинлаб келиб, бошим узра тиз чўқди. Диркиллаб турган баданини кўриб қоним жўшди. Ёлғиз эмаслигимни сезар-

¹ Ҳамазон — амазонка.

² Ятоған — эгри қилч.

сезмас соқчи қизнинг сочига ёпишди. Соқчи шиддат билан ўрнидан сапчиди. Лекин қаршисидаги аёлни таниди-да, уялиб кетди, тиз чўкди.

Аёл уни жеркиб бир неча аччиқ сўз айтди ва бир мушт туширди. Соқчи ўрнидан турди-ю, отилган ўқ мисол қоронғуликка шўнғиди.

Бу икки аёл ўртасидаги можаро эркакка эга бўлиш учун, деб ўйлагандим. Барваста аёлнинг ҳам жўнаб кетаётганини кўриб янглишганимни тушундим.

Вужудимни ёндираётган ўт сўндирилишини талаб қиларди. Ўрнимдан туриб узоқлашаётган аёлни орқасидан кучоқлаб олдим. У қўлларим орасидан илондек сирғалиб чиқди. Кейин темирдек панжа ҳавода ўйнади ва елкамга туширилган муштан эрга ағдарилдим. Ўзимга келгач, ҳақоратнинг оғирлигини ҳис қилдим. Ҳамазонлар мағлуб қилган кишиларидан нафратланишаркан.

Кўп ўйлаб ўтирмай, отимни эгарлаб йўлга равона бўлдим.

Кейинги кун учратганим кўрлар тўдасидан бўлган бир ногироннинг ёнида қолдим. Узундан-узоқ суҳбатлар асносида исқитлар ҳақида анча-мунча маълумот тўпладим. Бу борадаги тафсилотларга қизиқдим. Кўрлардан биттаси тушунтирди:

— Барча диний маросимлар гам¹ томонидан ўтказилади. Гамлар қўлида калла сурати туширилган даф² бўлади. Улар ана шу дафларни чалиб айланадилар ва афсун ўқийдилар. Худди шу афсунгарлик пайтида улар худолар билан кўришиб илҳом оладилар ва руҳият олами сирларидан воқиф бўладилар.

Шундан сўнг ҳар ким гам ёнига бориб: «Тақдирим ёзиғи қандай?» деб сўрайди. Там берган жавобдан ким шод бўлади, ким гаму андуҳга тўлади. Гамнинг обрў-эътибори хоқонниқидан ҳам юксакроқдир ...

Кўрнинг ҳуюяси мени қувонтирди. Энди гамни кўриш, унинг ҳатти-ҳаракатларини пухта ўрганиш асосий мақсадимга айланди.

Отга миниб, йўлга чиқдим. Бир неча кундан кейин исқит навкарларини учратдим. Улар отларини ўтга қўйиб, ўзлари дам олишаётган экан. Чўзилиб ётган бир навкарга яқинлашдим. Юзидан азоб чекаётгани кўриниб турарди. Имо билан сўраган эдим, оёғини кўрсатди: ярадор экан. Дарров турган жойимда бир айландим-да, қўлларимни осмонга кўтариб, дуо қилаётгандек вазиятга кирдим. Қарасам, навкарнинг юзида умид учқунлари порлади.

«Дуо» дан кейин навкарнинг ярасини очиб қарадим. Куртлаган экан. Тозаладим, шўр сув билан ювиб, боғладим. Навкар жони роҳатлангандек бўлди.

Бир оздан кейин ёнимизга бошқа бир навкар келди. Ярадор унга нималарнидир тушунтирди. Ҳалиги навкар қўлини оёғимга суртиб ўпди ва таъзим қилди.

«Мақсадимга эришдим», деб ўйладим.

Кўп ўтмай мени ўраб олган навкарлар сони ўн-ўн бештадан ошди. Ҳаммаси қўлларини оёғимга суришиб ўпишди.

— Ярадор яна алланималарни гапирди. Ўт ёқишди. Бир нечта қуритилган ичак келтиришди. Бигиз билан отларнинг сонини тешиб, ичакларга қон оқизишди ва оғзини ўт билан боғлаб гулдан кўрига кўмишди. Пишар-пишмас бўлишиб ейишга киришишди. Менга ҳам биттаси тегди.

Исқитларнинг сафар озуқаси шундан иборат экан.

29

Уч кун ярадор навкар ёнида қолдим. Очиқ ҳавода ётиб-турардик. Уч кун давомида унинг ярасини даволадим, тузалди. Навкарлар орасида катта нуфузга эга бўлдим. Аста-секин бош қароргоҳ манзилини аниқладим ва ўша эрга бормоқчи эканимни айтдим.

Навкарлар менинг истагимни бажо келтиришди.

Йўлда кетаётиб, отларнинг жиловларига илиб қўйилган қуруқ терилар эътиборимни жалб қилди, мен бунинг нима эканлигини сўрадим.

— Биз ўлдирган душман юзининг териси булар, — дейишди ифтихор билан.

Санаб чиқдим. Ярадор юз йигирма бир одамни ўлдирган экан. Бошқаларида ҳам бундай терилар анча-мунча бор эди. Улар ўлдирилган одам қўл суяқларини ҳам найзаларининг дастасига қоқиб қўйишганди.

¹ Гам — шомон, афсунгар.

² Даф — доира.

Ярим кун отлари ўтлашга қўйилган аскарлар оралаб юрдик. Ниҳоят, кўзимиз бир тепада тикилган бир неча кўркем чодирга тушди.

— Хоқон ўша ерда, — деди ярадор навкар қўли билан ишора қилиб.

Биз ҳам тепалик этагида, бир чашма бўйида жойлашдик. Ярадор навкар мени шу ерда қолдириб ўз жойига борар, кейин яна қайтиб келарди. Ҳар келганда ўзи билан кузатишар, ўзаро қизгин баҳслашишарди. Мен эса уларнинг қизиқишларини янада орттириш учун осмонга қараб «дуо» ўқиб, тоат-ибодат қилардим.

Ўша куни ҳузуримга бир неча беморни олиб келишди. «Дуо»лаб, кўкракларига ўт баргидан ёпиштириб жўнатдим. Навкарлар ҳалиги ўтти тилсим деб ўйлаб, унга қўл тегизишдан ҳайқишарди.

Бора-бора ёнимга келувчи касаллар сони орта борди. Мен эса «даволаш»дан олдин «маросим» ўткази бошладим.

Айланиб, хунар кўрсатишим мени исқитларга гам сифатида танитди ва эътиборим кундан-кунга оша борди.

Бир куни кечкурун одамлар орасида айланиб юриб, доира ташкил қилган оломонга дуч келдим. Бориб қарадим. Кийими тилла ва кумуш тангалар билан безатилган бир гам доира ўртасида айланар эди. Бир неча дақиқадан кейин гам жазавага тушди, оғзидан кўпиклар сочилди.

У ҳушига келгач, ўраб олганлар:

— Тақдиримда нима бор? — дея саволлар ёғдира кетдилар.

Гам уларга жавоб қайтараркан, менга қараб юра бошлади. Нимадир демоқчи бўлган эди, дарҳол ўрнимда чирпирак бўлиб айлана бошладим. Шу қадар тез айландимки, бошим гангиди, йиқилдим.

Ўзимга келиб қарасам, гам тепамда турибди. Ҳаяжондан ранги оқариб кетган, вужуди титрар эди.

— Тақдиримда не бор? — дея гулдуради.

— Эртага ўласан! — дедим. Гам ҳушидан кетди.

Атрофимни оломон ўраб олди:

— Тақдиримни айт! — деган саволларга оғзимга келган жавобни айтавердим.

Одамлар менга кийим-кечак, кумуш ва тилла тангалар ҳадя қилишди.

Бу гам бош сеҳргар экан. Унинг ҳушидан кетиши обрўйимни янаям кўтариб юборди.

Бир гам тақдири ҳақида гапирганим тўғри чиқди. Унинг хоқон томонидан бўғиб ўлдирилганини эшитдим. Мени саройга чақириш учун келган чопар айтди.

— Нима сабабдан? — деб сўрадим.

— Ўн беш кун олдин, — деди чопар, — хоқоннинг ўғли дарёда чўмилиб касал бўлиб қолганди. Ўша касаллик туфайли жанубга бошланган юриш тўхтатилганди. Касалликлар одатда бош гамнинг руҳий муолажаси билан даволанади. Гам чақирилиб, саройда айланиб жазаваси тутиб, шаҳзоданинг бир ҳафтадан кейин тузалишини эълон қилганди. Орадан бир ҳафта ўтди. Шаҳзода тузалиш ўрнига бадтар оғирланди. Саройда ҳар хил миш-миш тарқалди. «Хоқоннинг иккинчи хотини Рунжа ўз ўғлини валиаҳд қилдириш учун гамга ёмон дуолар ўқиттирганмиш», — дейишди. Натижада бош хотин ўғлининг интиқомини олиш учун гамнинг ўлдирилишини талаб қилибди ...

Ҳокимият теварагида анча-мунча хангомалар юз берганини билиб, бундан фойдаланиш йўлларини ўйлаб саройга йўл олдим.

Йўл-йўлакай учраган навкарлар қўлларини оёғимга суртиб ўпишарди. Энди қароргоҳда мени ҳамма танир ва сеҳргарлигимга ишонарди. Бунчалик тез обрў-эътибор қозонганимга ўзим ҳам ҳайрон эдим.

Чопар билан бирга чодирга кирдим. Юзи чандиқ бир киши мени ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олди ва бош гам қилиб тайинланганимни айтди.

Менга юлдуз акси туширилган халат ва бош чаноғи акс этган доира тақдим этишди. Шу ернинг ўзида кичик бир маросим ўтказиб ҳадыларни қабул қилдим. Бир неча гам шогирди сурнай чалди. Кийиндим. Барча барабар таъзим бажо келтирди. Чандиқли киши нималардир гапириб, бошимга от думи қадалган бир қалпоқ кийдирди.

Сурнайчилар мени бемор ётган чодирга бошлаб боришди.

Тилла тутқичли, нафис безаклар билан ишланган эшикдан ичкари кирдим. Бемор чодирнинг тўрида, баланд тахтада ётарди. Унинг ҳар томонида тўққиз нафар ёш қиз тиз чўкиб сочларини қўлида ушлаб турарди. Чодир ичида чуқур сукунат ҳукм сурарди. Бош хотин беморнинг ёнида эди. Мени кўрган заҳоти илтижоли нигоҳ билан ўрнидан турди, қўлимни ўпди. Беморнинг тепасига бордим. У қарахт ҳолатида эди. Қўлимни пешонасига қўйдим. Ҳарорати баланд эди. Орқага тисарилдим. Атрофдагилар ўзларини четга олиб, менга майдон бўшатишди. Айлана бошладим. Ҳушимдан кетгунга қадар ўзимни муштлай бошладим. Кейин нима бўлгани эсимда йўқ.

Ўзимга келдим. Бош хотин менга яқинлашди:

— Ўғлимнинг ёзиғи не? — дея сўради алам билан. Индамадим. Кўзларимдан ёш сизилди. Йиғлайман деб ҳеч ўйламагандим. Бош хотин тахтига йиқилди. Кўзларига ёш қалқиган қизлар ҳар томондан унга қараб чопишди.

31

Кейинги куни шаҳзоданинг дафн маросимини ўтказдик. Қуллар йигирма қадам энига икки одам бўйига тенг келадиган чуқурликда бир ўра қазидилар. Тагига тол барги тўшалди. Шаҳзоданинг бутун чодир бор жиҳози билан шу ўрага жойлаштирилди. Жасадни кийинтириб, қурол-яроғлари билан бирга тўшагига ётқизилди ва чодирга олиб келинди. Олдинги куни тиз чўкиб турган ўн саккиз қиз Алпотоё деган чўтир жаллод томонидан бирма-бир бўғиб ўлдирилганди. Уларни ҳам шаҳзоданинг атрофига териб чиқишди. Шаҳзоданинг тулпори ҳам бўғиб ўлдирилиб, чодирнинг эшигига боғланди.

Қабр-дахма устига тупроқ тортилмасдан аввал хоқон, унинг ҳарами ва доя келди. Хоқон соддагина кийинганди. Биргина белбоғидаги дастасига олмос ва лаъллар қадалган тилла ятоғани диққатни тортарди. Унинг кетидан қўлларида ойболта тутган тўққиз навқар одимларди. Бош хотиннинг этакларидан тўққиз қиз тутиб олган, ўзи эса қўллари билан кўзларини беркитиб ҳўнгарди. Улар кетидан бошқа хотинлар, аркони давлат ва саркардалар келишарди.

Чодир эшигига етишганда бош хотин орқасига ўгирилиб, Рунжа хотинга ғазаб билан:

— Келма, беҳаё! — деди. — Менинг хунхорим сенсан!

Аёллар жой-жойларида қотиб қолишди. Бош хотиннинг бу қилиғи саркардалар орасида норозилик туғдирди. Чунки Рунжа хотиннинг ўғли валиаҳд бўлиши муносабати билан ҳамма унга умид борлаганди.

Видолашув маросими тугагач, қабр устига ёғочлар ётқизилди. Ҳар бир аскар қўлида тупроқ ташлаб ўтаверди. Қабр устида баланд кўрғон қад ростлади. Кўрғон атрофига учи икки айрили ёғочлар кўмилди. Ўлжа олинган отлардан элликтаси ва кўрлардан эллик нафари бўғиб ўлдирилиб, олиб келинганди. Айри қозиқлар устига отларни, уларнинг устидан асирлар жасадларини ётқиздилар. Шундан кейин қирқ суворий кўрғон атрофини айланиб марсия ўқидилар.

32

Уч кундан кейин хоқон ҳузурига чақирилдим. Хоқон тахтада ўтирарди. Атрофида кўплаб қиз ва йигитлар. Хоқон менга жой кўрсатди, ўтирдим. Бир ишора қилган эди, ҳамма чодирдан чиқиб кетди. Фақат иккаламиз қолдик.

Хоқон жуда ҳам ўзгарганди. Ночор бир товушда:

— Яхши юрибсанми? — деб сўради.

— Миррих¹ нинг соясида.

— Ғам мени адойи тамом қилди, — дея жим қолди. Кейин қўшиб қўйди: — ғам-ғуссани аритмоқ учун қонли бир юриш қилишни ўйлаяпман. Тақдирим нима дейди?

Ўйланиб қолдим:

— Тақдир қоронғуликдир, — дедим.

Хоқон сўзларимга ғазабланса-да, қизиқсиниб сўради:

— Нега?

¹ Миррих — Марс, уруш илоҳи.

— Уч кундирки, тақдирингиз сирларини ечиш билан машғулман. Ҳали Сафар бошланишидан олдин бир қанча бало-қазолар кўринаётир. Баъзи саркардаларнинг хоқонга қарши хиёнатлари ошкора бўлаётир ...

Хоқон ғазабланди, уч бор ўрнидан туриб-ўтирди:

— Биламан, биламан, биламан! — деганича осилиб тушган ингичка мўйловини чайнади, — бу хиёнатларнинг бошида Гузатой турибди.

— Бир эмас, бир нечтаси, хоқоним, — дедим.

— Биламан. Барибир Алпотойнинг қўлларида қувват тутагунча одам бўғдирсам ҳам фиску фасоднинг илдизини курутмай қўймайман ... Тақдиримда яна не кўринур?

— Хоқоннинг сихати учун биринчи кўриладиган иш фитнани фош этишдир. Кейин нима бўлишини дарақлашдан ҳали ожизман.

Хоқон ўйланиб қолди, кейин:

— Борақол, — деди. — Фақат мени ташвишдан қутқар.

— Хоқоннинг соғлиғи йўлида нима керак бўлса кучимни аямайман. Фақат ...

Юриш ҳалокатли кўриняпти.

— Боравер. Ҳаммаси тушунарли ...

Хоқонга таъзим қилиб, чодирдан чиқдим.

33

Орадан бир оз вақт ўтгач, яширин равишда Рунжа хотин билан учрашдим. Келганимдан беҳад хурсанд бўлганини айтиб, тақдирини сўради.

Берадиган жавобимни ҳар томонлама ўйлаб кўриб:

— Сир очилса, тақдир сиздан юз ўгиради, — дедим.

— Сирни очсам, ўғлимга қабр қазилсин! — дея онт ичди.

— Тақдир сиз томонда. Бироқ чора кўрилмаса, валиаҳднинг ҳаёти хавф остида бўлади.

Рунжа хотин сесканиб кетди:

— Вой шўрим, йўл кўрсатинг! — деб қўлини оёғимга суриб, ўпди.

— Йўли бор, бугун Гузатой билан бирга бу ердан бизга содиқ бўлган қисмга қочиб ўтинглар.

— Хоқон ғазабдами?

— Ҳа! Гузатой кўшин тўпласин, бўлмаса... Ҳаётингиз хавф остида.

— Бу ишларнинг ҳаммаси бош хотиннинг қилиқлари туфайли юз бермоқда.

Эҳтимол, хоқонни ҳам гижгижлаётган ўша.

— Ҳар ҳолда шошилиш керак.

Рунжа хотиннинг ранги оқариб кетди. Ўрнидан телбалардек турди, аввалига нима қилишни билмади. Кейин иложсиз бир тарзда юзини менга бурди.

Жавоб тариқасида:

— Гузатойни чақиртиринг, — дедим.

Ўн дақиқа ўтар-ўтмас Гузатой етиб келди. Кўришдик. Озгин бир киши эди. Қонсираган кўзларидан даҳшат ёғиларди. Эғнидаги кўйлаги одам терисидан тайёрланганди.

Шунга қарамай, гамлардан ўлгудай кўрқишини сездим.

— Тақдирларимизнинг калити сенда, — деди ва лабларида табассум ўйнади.

— Тақдир сиз томонда, — дедим. Суюниб кетди. Ҳар қандай хизматимга тайёр эканини билдирди.

Масалани тушунтирдим. Таъкидладимки, унинг нажоти кўшин тўплаб хоқон хужумидан ўзини ҳимоя қилишдадир.

Рози бўлди.

— Миррих маъбадига қон керак, — дедим. Вақтни бой берсанг, маҳв бўласан.

Шошиб ўрнидан турди. Қонли кўзлари янада қизарганди. Мендан рози эканликларини билдиришди. Хайрлашиб, у ердан чиқдим.

34

Хоқоннинг шиддаткор амрига қарамай Гузатой топилмади. Бунинг устига кўшиннинг кучли бир қисмини эргаштириб, рўбарўдаги тоғнинг орқасига чекингани

ҳақидаги хабар яшин тезлигида тарқалди. Рунжа хотиннинг ўғли билан бирга ғойиб бўлиши ҳам турли миш-мишларга сабаб бўлди.

Шошилинч равишда саройга чақирилдим. Хоқоннинг ғазаби чексиз эди. Чодирда у ёқдан-бу ёққа юраркан:

— Таъбиринг тўғри чиқди, — деди. — Энди чорасини топ!

Кўлимни иягимга тираб ўйга толдим. Бир неча дақиқа жавоб бермадим. Бу ҳолатимни кўрган хоқон ҳам таъсирланиб, анчагача жим қолди, тахтига ўтириб жавобимни кутди.

— Хужум қилишдан ўзга чора йўқ, — дедим. — Бугун куч тўпланмаса, эртага атрофинда бош хотин билан мендан бошқа ҳеч ким қолмайди!

Хоқон дарҳол саркардаларни хузурига чақириб кўшинни шошилинч хужумга шайлашни буюрди. Шу заҳоти жарчилар от елдириб кетишди. Айни пайтда машварат ўтказилди. Натижада эртага тезда уч томондан хужумга ўтишга фармон берилди.

35

Эрталаб шафақ қизариши билан Миррих маъбадига бордим. Маъбад тахта минорадан иборат эди. Тепасида кичик супа — майдонча бор эди.

Атрофни суворийлар ўраганди, отларнинг жиловларида осилган одам териларининг сон-саногии йўқ эди. Найзалар ва ойболталарнинг дасталарига қадалган душман суяклари даҳшат соларди. Саф олдида турган хоқон ғазабидан тез-тез отининг жиловидан тортар ва одам юзидан тилиб олинган мингларча терилар титраб, яширин инграш эшитилгандай бўларди.

Бирдан кўрлардан биттасини бақиртириб судраб келишди. Алпотоё унинг ёқасидан олди, ханжарини асирнинг томоғига шундай зарб билан тикдики, қўли ҳам кириб кетди. Қон отилди.

Хоқоннинг қиличи олиб келиниб, у асирнинг қони билан бўялди ва Миррих минораси устидаги супачага қўйилди.

Миррих талаб қилган дастлабки қон оқизилди. Кейин отдан тушишиб, миноранинг атрофига тизиб чиқилган пишириқларни тановул қилдилар. Ичимликлар улашилди. Ҳар ким душман калласидан ясалган қадаҳларни сипқоришди.

Хоқон рўбарўсида турган қадаҳ калла атрофига тилла қадалганди. Бу калла буюк бир саркарда боши экан. Хоқон каллани қўлига олди, ичидаги сўнгги томчисигача симиргач, унга қараб деди:

— Энди сенга нисбатан интиқомим қолмади. Лекин янги бир интиқом олови ёнди. Гузатойнинг калласи лабимга хузур бахш этмагунча бу олов сўнмайди.

Хоқон каллани жаҳл билан ерга улоқтирди. Шу заҳоти барча суворийлар отларига сакраб минишди ва ҳар бири биттадан ўқ-ёй олиб, минорага қарата отишга шайландилар.

— Ур! — хоқоннинг овози ҳавони ларзага солди. Ўқлар ўртадан бўлиб синдирилди ва ерга отилди.

Ўқни синдириш қасамёд қилишни билдирарди. Ҳар ким ўзини хоқон йўлида қурбон қилишга онт ичарди.

Дафга бир зарб урдим. Ҳамма жим бўлиб қолди. Бир оз кутиб турдим-да, яна ногора қокдим.

— Миррих биз билан! — деб қичқирдим, жойимда гир айланиб, сўнг ҳушимдан кетдим.

36

Ўзимга келганимда теварагимда бир ўсмирдан бўлак бирор зот қолмаганди. Сел каби оқиб бораётган лашкар уфқларни чанг-тўзонга буркаганди.

Ўсмир ёнимга келиб, паст товушда:

— Хоқоннинг тўнғич қизи Ардижа сизни йўқлаяпти, — деди.

Бордим. Саройнинг орқа томонидаги сокин далада бугдой ранг, қийиқ кўз, оғзибурни увоққина бир қизга дуч келдим. Бошида оқ амома, тўшида зебигардон. Бўлиқ кўкраги олтин тангалар орасидан бўртиб турарди. Нафис шойи кўйлаги майин ша-

бадада ҳилпираб, баданига ёпишар ва вужудини янада жозибадор кўрсатарди. Диркиллаб турган дўндиқ сонлари жон офати эди.

Қизнинг менга ёндашганини ҳис қилдим. Нафасининг ҳарорати юзимни қитиқлади:

— Саройга келганингиздан бери кечаларимнинг ширин уйқусини ўғирладингиз...

Қизнинг овози титради ва жим қолди.

Юзига қарадим. Йирик киприкларида ёш ҳалқаланганди.

Белидан кўчдим. Бутун вужуди билан бағримга сингиди. Ҳуркак қушларни эслатувчи кўкраклари кўксимда типирчилади. Лаблари лабларимни излаб, ташналик билан бўсалар олди.

Оҳиста кучоғидан суғурилиб чиқиб, кетишга шайландим. Қиз тиз чўқди ва оёқларимни кучоқлаб ўпиб:

— Кетманг, — деди.

— Уруш бўляпти. Хоқоннинг тақдири ҳал бўлаётган пайтда четда туришга ҳаққим йўқ.

— Ҳаққингиз бор! Аммо тақдирни ҳал қиладиган уруш эмас, ишқ. Хоқон саройини, тожу тахтини тарк этишга тайёрман. Лекин ишқдан воз кечолмайман.

Вужудимда табиат бутун борлиғи билан жонланди. Ардижанинг вужудидан маст бўлган вужудимда ҳислар жунбушга келди. Шу заҳоти уни қучиб, табиат кўксига отдим-да, абадият товушига қўшилиб ўзимни йўқотдим.

37

Шиддатли жанглар давом этарди. Гузатой қўшинидан қўлга тушган илк асирни хоқон хузурига олиб келишди. Хоқон унинг кўксига қилич солди. Сирқираган қонга ҳовучини тутди ва мириқиб ичди. Хоқонга тақлид қилиб саркардалар ҳам қондан ичишди. Кейин асир юзининг терисини шилиб, хоқон отининг жиловига илдилар.

Кечга яқин хоқонга ўқ тугаётганини хабар қилишди. Унинг ғазаби қайнади. Отилган душман ўқларини йиғиштириб қайтадан фойдаланишга амр этилди. Бунинг учун алоҳида бир бўлук тузилди. Айни замонда қайтарма ҳаракати қилишга буйруқ берилди.

Шу аснода орқа томондан душман ўқ ёғдира бошлади. Хоқон бир ҳужум бўлуғини орқа томонга жўнатди.

Олдинги маррада ҳаракат қиладиган саркардаларнинг энг моҳири Ўқабой эди. Хоқонга унинг минглаб асир олгани ва душманга кучли зарба бергани маълум қилинди. Хоқоннинг тунд юзи ёришгандай бўлди. Отининг бўйнидан бир даста терини узиб олиб совға сифатида Ўқабойга жўнатди.

Лекин орқа томондан бизгача етиб келаётган душман ўқлари хоқоннинг кайфиятини бузди. Чунки ўқлар унинг чодирига ҳам таҳдид қила бошлаганди.

Нима қилишни билмай қолган хоқон бизларни машваратга чақирди. Ҳар ким ўз фикрини билдирди. Мен эса шимолга чекинишни тавсия қилдим.

Хоқон барчанинг фикрини тинглагач, менинг раъйимни маъқул кўрди.

Чекинишдан олдин хоқонга:

— Сиз билан махфий гапим бор, — дедим.

Алоҳида бир чодирга кирдик.

— Нима гап? Таъбирда бирор ёмонлик кўриняптими? — деб сўради изтироб билан.

— Асло, — деб хоқонни тинчитдим.

— Гапир, — деди.

— Барибир, ғалаба сиз томонда. Лекин... бир оз қийинчиликлар кўриняпти...

Хоқон ўрнидан туриб, яна ўтирди. Сўзимда давом этдим:

— Гузатойнинг хиёнатини хабар қилганим сингари, яна бир машъум хабардан сизни огоҳ қилмоқчиман. — Хоқон ҳайратланиб юзимга қаради. Ўқабойдан ҳам кўнглим тўқ эмас. Унинг барча саъй-ҳаракатлари тахтингизни эгаллаш учун қилинаётир.

Хоқон мўйловларини оғзига солиб, чайнай бошлади.

— Чораси?

— Ҳозирча эҳтиётлик билан ҳаракат қилишдан ўзга чора йўқ, кучимиз ҳам стар-ли эмас, бунинг устига ўқлар тугаб қолди. Бу ҳолатдан муваффақиятли қутулиш учун янги кўшинга эҳтиёж бор.

— Янги кўшинни қаердан олишимиз мумкин?

— Бу масалани менга қўйиб беринг, чорасини излаб кўрай.

— Қандай излайсан?

— Жанубда жангари аҳоли кўп. Мени юборинг ўша ёққа, лашкар тўплаб келай.

Хоқон ўйланиб қолди. Шубҳали назар билан юзимга тикилди. Индамади. Кейин бирдан:

— Бор! — деди.

38

Ўша куни тунда Ўқабой билан учрашдим. У қўлига теккан ўқдан изтироб чекар, ерга тўшалган ўт устига чўзилиб ётарди.

— Қандай янгликлар бор, гам? — деди.

— Тақдиринг кулиб боқяпти, — дея севинтирдим.

— Хоқондан бирор фармон борми?

— Фармон йўқ, — дедим-да, сукут сақладим.

Жимиб қолганим Ўқабойда шубҳа туғдирди. Қизиқиб юзимга қаради. Мен яна индамай, кулиб унга қарадим.

— Гам! — деди. — Менга ўлим хабари олиб келдингми?

— Йўқ, Ўқабой. Ўлим сендан ҳали жуда узоқ.

— Бўлмаса нима гап, сўзла! Сенинг бу келишингда бирор сир борга ўхшайди.

— Ҳеч қанақа сир йўқ. Гам сир сақламайди, билганини баён қилади.

— Гапир! Сезиб турибман.

— Сенинг муваффақиятларингдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Муваффақиятларим боқийми?

— Боқий бўлиши мумкин. Лекин...

— Гапиравер.

— Муваффақиятларинг бошқаларнинг кўзига тўсиқдай кўриняпти.

— “Бошқалар” деб кимни айтаяпсан, хоқонними?

— Шундай... Бу зафарлар хоқонни ўйлантириб қолди. Кўшин орасида ортиб бораётган нуфузингни хоқон тожу тахтга таҳлика деб гумон қилаётир... Баъзилар сенга ҳозирдан хоқон лақабини беришибди.

Ўқабой бу гаплардан талтайиб кетди, ярасининг оғриғи ҳам унутилгандай бўлди. Бир оз ўй сургач, сўради:

— Бошқа жабҳаларда нима гап?

Хоқоннинг шимолга чекиниш ниятида эканини айтдим. Ўқабой ўйланиб қолди. Бирдан юзида умид чақнагандай бўлди:

— Хоқоннинг андишасига асос борми? — дея сўради қизиқиб.

— Бутун лашкарнинг сенга талпинишини кўрган одам андишага бормайдими?

— Демак, менга нисбатан яхши фикрда эмас...

— Табиий...

— Нима қила олади?

— Ҳийла билан чақиртириб, ўлдиради.

— Ундай қила олмаса-чи?

— Устингга кўшин тортади.

— Менинг лашкаримчалик кучли кўшини борми?

— Ҳозир бўлмаса ҳам бир ойдан кейин бўлади.

— Қаердан олади?

— Шимол халқлари орасидан лашкар тўплаш ниятида.

Сўнги сўзларим Ўқабойни ўйлантириб қўйди. Бир оздан кейин:

— Сен нега хоқон билан кетмадинг? — деб сўради.

— Ростини айтсам... — дедим ўйланиб. — Бундан кейинги тақдир мени сенга боғляпти... Хоқоннинг юлдузи сўнаётир.

Ўқабой севинчини яшира олмади. Туриб ўтирди:

— Энди нима қилиш керак?

Кўп ўйлаб ўтирмай:

— Биринчидан, — дедим, — эртага барвақт хоқонга ҳужум қилиш; иккинчидан, лашкарни бир қўлга тўплаб Гузатойни тугатиш керак.

Режам Ўқабойга маъқул тушди. Лекин ташвишда эди.

Тўсатдан:

— Мен хоқонга ҳужум қилганда, орқадан Гузатой менга ташланиб қолса-чи? — деди.

— Орқа томондан сени ҳимоя қиламан.

— Нима билан?

— Нима биланлигини тақдир кўрсатади. Фақат... Гузатой кўшинига ўтмоқчиман.

Гапларим Ўқабойни ўйга толдирди. Мендан шубҳалангандай бўлди.

— У ёқда нима қиласан? — шубҳа билан тикилди юзимга.

— Гузатойни сен билан иттифоқ тузишга кўндирмоқчиман.

— Кейин-чи?

— Хоқонни маҳв этгандан кейин Гузатойни ҳийла билан ўлдириш осон.

— Татбиқ қилиш мумкин бўлса, фикринг жуда соз.

— Мумкин!

39

Кейинги куни Гузатойнинг қароргоҳида эдим. Рунжа хотин билан кўришдим. У Гузатойнинг кеча қизлар билан кайфу-сафо қилаётиб, тўсатдан ўлиб қолганини айтди.

— Лашкар етакчисиз қолди, — деди Рунжа хотин. — Энди ҳолимиз нима кечадди?

Унинг лаблари титраб, кўзларида ёш қалқиди. Бу хабар менинг учун ҳам кўнгилсиз эди. Чунки саркардасиз искиллар қўй сурувини эслатади. Ўқабой буларни бир кунда ўзига бўйсундиради. Демак, унинг кучи янада ортади. Ҳолбуки, буларда ҳам бир саркарда бўлса, икки орада уруш давом этиб, иккаласи ҳам кучдан қолади.

Ўзимча шундай мулоҳаза юритиб, Рунжа хотинга:

— Сенга садоқатли саркардалардан бирини кўшин бошига кўйишинг керак, — дедим.

— Бу тўда орасида бирорта ҳам обрўли одам йўқ, — деб жавоб қилди.

— Ундай ҳолда валиаҳдни хоқон деб эълон қилиш керак.

Бу фикр Рунжа хотинга маъқул тушса-да, рози бўлишга кўрқди. Бу ҳол менинг вазабимни қайнатди.

— Кутиш пайти эмас! — дедим. Қаршингда Ўқабой сингари нуфузли саркарда турибди. Эртага Гузатойнинг ўлганини билишса, ҳамма у томонга ўтиб кетади. Искилларнинг табиатан бошвоқсиз эканини яхши биласан. Буларни фақат зўр саркардагина интизомга сола олади. Агар нуфузли саркарда бўлмаса, хоқон бўлиши керак.

Рунжа хотин мулоҳазаларимни тўғри деб топди, лекин:

— Бу билан масала ҳал бўлмайди, — деди.

— Нега?

— Чунки ўғлим ёш, ҳалим табиатли. Ҳаётида биров билан урушмаган, бирор бош кесмаган. Бундай одамнинг лашкар орасида нуфузи бўладими. Ҳолбуки, кўшин орасида отининг жиловиди юзларча тери осилган навкарлар бор.

— Майли, булардан бир саркарда сайлаб бўлмайдимиз?

— Йўқ. Чунки саркарда сайланмайди. У ҳунари билан шўхрат қозониб, ўз-ўзича кўшин тепасига кўтарилади. Гузатойнинг ўрнини босадиган бирор одамим йўқ.

Рунжа хотинга бир неча таклиф айтдим. Қабул қилишга журъат этолмади. Аёлнинг журъатсизлиги гашимни келтирди. Нима қилишни билолмай қолдим. Ниҳоят, миямга яна бир фикр келди.

— Ўқабой билан иттифоқ тузсак-чи? — дедим. — Хоқонга қарши биргалашиб ҳаракат қилсак, қандай бўларкин?

Рунжа хотиннинг юзида табассум кўринди.

— Иложи бўлса, яхши бўларди, — деди.

— Иложи бор! — дедим. — Ижозат бер, бориб у билан учрашай.

Рунжа хотин рози бўлди.

Уша куниёқ Ўқабойнинг ҳузурига жўнадим.

40

Юборилган арава Рунжа хотинни барча кўч-кўрони, аёнлари билан бирга Ўқабойнинг қароргоҳига олиб келди. Икки қўшин бирлашди. Ўқабой янги саркардалар тайинлади. Курол-яроғларни созлаш ва тайёрлаш учун усталар ажратилди. Бўладиган жанг учун катта тайёргарлик бошланди.

Бир куни Рунжа хотиннинг ўлига қароргоҳда ўқ тегиб ўлганини айтишди. Вадиҳд катта бир тантана билан дафн этилди, тўққиз нафар бокира қиз бўғиб ўлдирилиб, унинг қабрига қўйилди.

Бу ҳодисадан Ўқабой изтироб чекаётгандек кўринса ҳам, сарой аҳли орасида жиноят Ўқабой томонидан амалга оширилганини ошкора гапиришарди. Бу нарса мени қизиқтириб қолди.

Бир оқшом саройнинг барча сирларидан воқиф бўлган ҳарам оғаси билан учрашдим. Юзи кампирларникига ўхшаб кетадиган, жарангдор товушли ҳарам оғаси менга қизиқ гапларни айтди.

— Бирор мамлакат истило қилинганда, — деди у, — асир тушган қизлар хоқон ва саркардалар ўртасида бўлинади. Муваффақиятли жанглар туфайли Ўқабойнинг ҳарамиди минг нафарга қадар қиз тўпланган. Ҳар кеча бир бокира талаб қилинади, тақдир этаман. Ўқабой бир қизга иккинчи бор дуч келишни хоҳламайди. Одати шунақа. Дунёга келувчи болалар билан қизиқмайди, борлигини билмайди ҳам.

Кейинги пайтларда Ўқабой бир оз ўзгаргандай бўлди. Бир ҳафта бурун бутун ҳарамни айланиб, бир қизни танлади, чодирига олиб борди. Ҳозиргача ёнида сақлаяпти, “бош хотин” деб эълон қилибди. Фарзандга ихлоси бўлмаган Ўқабой “бош хотин” дан фарзанд кутяпти.

Ўқабойнинг бу ҳаракатини хоқонлик ишқига тушган деб баҳоланмоқда... Рунжа хотин ўлининг ўлими эса йўлдаги тўсиқ олиб ташланганини билдиради.

Ҳарам оғасининг гаплари мени қаттиқ ташвишга солди. Хоқоннинг ўрнида Ўқабой сингари кучли бир сиймонинг пайдо бўлиши жануб маданияти учун янада таҳликали бўлиши мумкин. Гузатойнинг ўлими бутун ниятларимни чипшакка чиқарди. Мақсадим кучли саркардаларни уруштириб қўйиб, исқитларни кучдан қолдириш эди. Аммо, кучлар парчаланмай, бир қўлда тўшланди.

41

Кечаси билан уйкум қочиб, шу масалани ўйлаб чиқдим. Нима қилишга бошим қотди. Бу мушкулотни оидинлаштирадиган ягона омил ҳозирча хоқон билан Ўқабойнинг олишуви эди.

Тайёргарлик ниҳоясига етди. Шимолга томон чекинган хоқон таъқиб қилина бошлади. Уч кундан кейин тоғ доvonларидан бирида хоқоннинг асосий кучларига дуч келинди. Қаттиқ жанг бўлди. Ўқабой қўшинининг бир қисми хоқон томонга ўтди. Бундан ғазабланган Ўқабой ўз қўшинидан мингларча одамнинг кўзини ўйдириб, хоқон томонга ҳайдади. Ўзи кечаси билан қаттиқ тайёргарлик кўриб, лашкар олдига тушган ҳолда ҳужумга ўтди. Эрталабгача давом этган қонли олишувдан сўнг хоқон қўшинида парокандалик юз берди. Ҳар ким ҳар томонга қоча бошлади.

Эрталаб хоқоннинг ўлдирилгани ҳақидаги хабар қўшинга ёйилди. Кўп ўтмай унинг бутун оиласи ва ҳарамни дабдабали суратда Ўқабойга топширилди.

Хоқон юзидан шилинган тери Ўқабой отининг жиловига илинди. Бош чаноғидан коса ясалиб, ичида шароб ичилди. Сон-саноқсиз душман калалари найзаларга санчилди.

42

Жасур саркардалар қурултойга йиғилишди. Ўқабой хоқон деб эълон қилинди. Унга қасамёд қилдилар. Катта зиёфат берилди.

Уч кун давом этган кайфу сафодан кейин янги хоқон қўшин билан машғул бўлди. Лашкар анча кучдан қолганди. Жангдан омон чиққанларни ҳам ичбуруқ ва безгак маҳв этмоқда эди. Бир куни хоқон мени ёнига чақирди.

— Гам, — деди, — сенинг барча таъбирларинг тўғри чиқди. Тақдир калиди сенда. Энди келажак қандай бўлишини тушунтир.

— Шимол йўлини ёруғ, жануб йўлини қоронғу кўраяпман, — дедим.

Ўқабой жавоб бермади. Бир муддат жим қолди. Кейин:

— Шимол — ўзимиз билган шимол-да! — деди.

Ўқабойнинг жанубга юриш қилиш нияти борлиги гапларидан сезилди.

— Шимолда узоқ давом этадиган қиш йилқимизни оч қолдиради, — деди. — Навқарлар ҳам у ерда ейишга бирор нарса топишолмайди. Жанубда эса ҳамма нарса бор.

— Жануб ҳавосига ўрганмаган навқарлар безгак ва ичбуруқдан ҳалок бўладилар. Ҳозир кунига юзлаб одам ўлаётир. Яна бир оз жануброққа юрсак, бизлардан номнишон ҳам қолмайди.

Ҳоқоннинг гапларимга ишонаётганини ҳис қилардим. Иккинчи томондан одамлар ва жониворлар учун озиқ-овқат эҳтиёжи жанубга юришни тақозо этарди. Шу боис кўп ўйламасдан:

— Қиш тушмасдан иссиқ жойларга боришимиз керак, — деди.

Сухбатимиз шу билан тугади, мен чиқиб кетдим.

Шундан кейин узоқ вақт учрашмадик.

43

Аввалги ҳоқон билан янғисининг ҳарамлари бирлашганидан кейин ҳарам оғасининг иши кўпайганди, биз учраша олмасдик. Бир куни кечаси у ёнимга келди, ой ёруғида чодир олдида чўзилиб ётган эдим. У ҳам чўзилди, кайфияти яхши эмасди.

— Нима гап? — дедим.

— Нима бўларди! Дунё мен учун ғурбатдан бошқа нарса эмас. Мен орзуси армон бўлиб қолган бир томошабинман, холос!

Ҳарам оғасининг бу аламзада гапларини қайси манбадан олганини тушунолмадим. Савол назари билан унга қарардим. Афтидан, ичини ёндираётган оловни бадтар алангалатдим.

— Оёқларидан маҳрум бўлган одамни бир тасаввур қилиб кўр, — деди. — Юришни орзу қилади, лекин юролмайди. Мен ҳам шундай... Мени ҳисдан маҳрум деб ўйлашади. Билсанг, юрагимда қандай улкан ишқ оташи борлигини... Гам, менинг тилимни қичитма, азобларимнинг чеки йўқ, ахир!

Ҳарам оғаси илондай тўлғонди, кўзларида ёш милтиради.

— Инсон маҳлуқотнинг ичида энг хавфлиси: илон чақса, одам ўлади қутулади, инсон инсонни шундай кўйга соладики, умрининг охиригача азоб ичра типирчилаб ўтади.

— Оға, — дедим, — сиздан шу пайтгача бундай шикоятлар эшитмагандим. Энди, бирор гап бўлди, шекилли?

Ҳарам оғаси уҳ тортди.

— Гам, — деди, — бунинг сабаби бор. Лекин... кўй, мени гапиртирма, яраларим янгиланади.

— Ҳар қандай яранинг бир давоси бор. Гамдан яширин ҳеч нарса йўқ. Ишқ қийнаётганини кўриб турибман. Гапиринг.

— Гапиришдан не фойда? Дардларимга даво йўқ...

Ҳарам оғаси узундан-узоқ гапирди, йиғлади-сиқтади. Аммо бунинг боиси ким эканини ошқора айтишни истамади. Ниҳоят, кўнгли ёриб, эски ҳоқон ҳарамидан қолган бир гўзал ҳақида гап очди:

— Бир куни эрталаб Ўқабой янги ҳарамни айлангани келди. Минг нафардан зиёд қиз ичида унинг эътиборини биттаси ўзига тортди. Ўқабой унинг олдида тўхтаб, беихтиёр қўлини қизнинг иягига чўзди. Қиз унинг қўлини итариб ташлади. Ўқабой ғазабдан қизариб кетди, бироқ ғазаб ишққа айланганди.

Кечқурун қизни чақиртириб келтирттирдим. Чўмилиш учун сув ва янги кийим тайёрлаттирдим. Қиз таклифимни рад этди. Ҳар қанча уринмай, кўнмади. Ҳоқоннинг қайта талаб қилишига қарамай, қиз бормади. Масалани жаллод пичоғи ҳал қилади, деб ўйладим.

Ниҳоят, ҳоқоннинг ғазоби марҳаматга айланди ва қизга бир даста гул ҳамда анчагина тилла зийнатлар юбортирди.

Қиз буларни ҳам қабул қилмади.

44

Ҳарам оғаси бир оз жим қолди. Тилининг тагига озгина нос ташлади-да, ой ва юлдузларни томоша қила бошлади.

Кейин носни тупуриб ташлади ва сўзида давом этди:

— Ўтгиз йил давомида мингларча қизларни бошқарганман, лекин бунақасини учратмаганман. Ўша кундан бери қизнинг сиймоси мени таъқиб қилади. Қаерга борсам ҳам кўз ўнгимда тураверади. Мана, қарагин, ойни томоша қилипману фақат ўшани кўрапман... Юлдузларнинг орқасига беркиниб олади, ҳар замонда бир кўри-нади-ю, яна беркиниб олади, мен билан бекинмачоқ ўйнагандай, менга қараб кулаётгандай бўлади... Нега? Билмайман!

Ҳар куни эрталаб хизматчи қизлар билан дарёга чўмилгани боради. Мен ҳам уларни кузатиб бораман. Ечинади, чўмилади, минг бир ноз билан кийинади. Буни кўриб юрагим уришдан тўхтади, нафасим бўғилади, мен устида ўтирган тош мисол қотиб қоламан. Эҳ, Гам, тилимни қичитма, биз инсонларнинг энг ожизимиз...

— Оға, ожизларнинг ҳам яшашга ҳаққи бор, — дедим.

— Амалда-чи?

— Фақат кучлилар яшайди. Бунга ўзимиз сабабчимиз.

— Биз нима ҳам қила олардик?

— Зулмга қарши исён қиламиз!

— Сенинг исёнингдан эҳтимол бирор нарса чиқар. Меникидан-чи?

— Ҳеч нарса чиқмайди, дейсизми?

— Чиқмайди. Чунки дардимнинг давоси осмони фалак. Оддий бир ходимнинг, ахталанган бир одамнинг исёни ҳаёт гардишини ўзгартира оладими?

— Масалани осмондан қидиришнинг кераги йўқ. Одамнинг дарди ерда бўлгани сингари, давоси ҳам ерда... Инсоннинг тақдири ўз қўлида. Қандай хоҳласа шундай яшайди. Фақат дардлилар бирлашишлари ва ҳар қандай фидойиликка тайёр бўлишлари керак.

— Гам, гапларингда жон бор. Бундай фикрлар баъзан менинг миямга ҳам келади. Ўзгаларнинг дардини кўриб, ўз дардимни эсдан чиқараман. Нима учун одамнинг биттаси дунёнинг барча неъматларидан мўл-кўл баҳраманд бўлгани ҳолда бошқаси ҳамма нарсдан маҳрум бўлиши керак, деб ўйлайман...

Ҳарам ҳаёти билан қизиққанымдан гапни у ёққа буриш учун сўрадим:

— Оға, ҳарамда ҳам қайғу борми?

— Эвоҳ, нима деяпсан, Гам, ҳарам қайғу ҳасрат, дарду аламнинг уяси-ку, ахир! Икки йилда атиги бир мартагина ишқ тўшагига кирган ёш қизларнинг қайғуси бўлмайдами? Мен кечаси билан тонг отгунга қадар азобдан тўшагимда тўлғониб чиққаным каби, ҳарамда ҳам юзларча қизлар эрталабгача ухланмайди: бахтсизлик азобида тўлғониб чиқишади.

— Бундай бахтсизликнинг боиси не?

Ҳарам оғаси у ёқ-бу ёққа қаради, чайналди, жавоб беролмади.

— Бунинг боиси бир одам, холос, — дедим.

Ҳарам оғаси бошини қимирлатди.

— Хўш, бу жанг жадалларда минглаб одамларнинг ўлимига сабабчи ким?

Ҳарам оғаси яна бошини қимирлатди. Мен сўзимда давом этдим.

— Ичбуруқ ва безгақдан қирилиб кетаётганларнинг сабабчиси ким?

— Хоқон! — журъат қилди ҳарам оғаси.

— Демак, ё мингларча одамларнинг саодати, ёки хоқон.

— Масала ёлғиз хоқонда эмас... Ўқабой бўлмаса, бошқа бирови бўлади.

— Хоқонликдан воз кечиш керак.

— Кейин-чи?

— Кейин халқнинг ўзи ўзини идора қилади, умумий меҳнат, умумий маҳсулот, умумий тақсимот.

45

Мулоҳазаларим ҳарам оғаси қаршисида янги уфқлар очарди. У мен билан тез учрашар, фикрларимга ошна бўлиб, ўзи учун янги дунё яратарди.

Аста-секин фикрларимизни ҳарамдаги аёллар ва куллар орасида ёйишга ҳаракат қилдик. Хоқонлик тузумининг доимий азобига учраган бу бечоралар ниятларимизга шерик бўлиб, зулмдан қутулиш йўлини кўрсатишни талаб қилардилар.

Безгак ва ичбуруқ касалидан қирилиб кетаётган қўшинда ҳам гоёларимиз учун катта майдон очила бошлади. Бундай қулай вазиятдан фойдаланишга ҳаракат қилинди. Фарзандлари урушларда ўлиб, ёлғиз ўзи қолган кекса бир навкар бизга жуда қўл келди.

Ҳарам оғаси ёрдамида бу одам пишиқтирилди. Гоёларимизни тўла ўзлаштириганидан сўнг лашкар орасига юборилди. Барча касалликларга қарши ягона даво хоқон ва саркарда қони экани ҳақида гап тарқатдик. Миш-мишлар ўз таъсирини ўтказмай қолмади.

Исён учун замин тайёрланганди. Фурсатни қўлдан бой бермаслик учун бир кеча ҳарам оғаси билан ўтириб қилинадиган ишларни режалаштириб олдик.

Ҳарам оғаси:

— Хоқонни ўлдиришни мен зиммамга оламан, — деди.

46

Кечаси ҳарам оғаси бир одам билан олачуғимга¹ кирди. Олачуқнинг бир чеккасида чўзилиб ётгандим. Уйқули кўзларим аввалига ҳеч нарса кўрмади.

— Миррихнинг марҳамати, — деб салом берган ҳарам оғасининг овозидан ўзимга келдим.

— Ўзларига ҳам, — дея саломига алик олдим. Ўрнимдан туриб, бошим тагига қўйилган эгарга суяниб ўтирдим.

Меҳмонлар ўтиришди. Янги келган одам менга тикилиб қараганидан диққатимни жалб қилди. Бир қарашда оддий киши либосидаги бу одамнинг Ардижа эканини сездим. Кўзларимиз тўқнашганда учқунлар сачрагандек бўлди. Ардижа қизариб узун киприklarини ерга қадади.

— Оға, — дедим, — топшириқни бажарадиган одам шу йигитми?

— Шу! — дея жавоб берди ҳарам оғаси юзимга тикилиб маъноли қарашимга жавобан.

— Яхши! — деб қўйдим.

— Яна гаплар борми?

— Бор! Тафсилотини аниқлаб, вақтини тайин қилайлик.

— Хоқон уйғонса-чи?

— Нима қилибди?

— Унинг баъзан кечаси уйғониб, мени чақириб қоладиган одати бор. Жойимда бўлмасам шубҳа туғилади. Мени қидиртиради, кейин...

— Сиз кетишингиз мумкин!

— Бу йигит-чи?

— Йигит бир оз қолсин.

Ҳарам оғаси тўхтаб қолди, рози бўлмагандай кўринди; лекин ҳеч нарса демай чиқиб кетди.

Ардижа юзимга қаради, ранги бўзариб бурун катаклари тебрана бошлади. Бирикки йўталди. Ҳаяжонини сезиб дедим:

— Ардижа, сен ҳам Ўқабой ҳарамидамисан?

— Шундай. Миррихнинг иродаси шу экан.

Рашк ўти бағримни ёндириб юборди. Кесатиб:

— Шубҳасиз, Ўқабойнинг энг севганларидан бўлсанг керак? — дедим.

Ардижа жавоб бермади. Бошини қуйи солди ва ўчоқдан ёнаётган бир тарашани олиб қўлида ўйнай бошлади. Шунда кўз ёшлари сўлғин ёноқлари бўйлаб оқиб тушаётганини кўрдим.

Уни ўзимга тортиб, ўпмоқчи бўлдим, кўнмади.

— Ярадорман, — деди. — Менга тегманг.

Ҳурмат билан орқага тисарилдим.

— Миррихнинг бошинга солган кулфатларидан хабарим бор, — дедим.

— Ҳаммасини билмайсиз-ку... Агар улуғ хоқон наслидан дунёда ягона вакил бўлиб қолишимни билганимда, бешиқдаёқ ўзимни бўғиб ўлдирардим.

— Бу ҳаёт ўйлашга ҳам арзимади, — дея тасалли бермоқчи бўлдим.

— Аксинча, — деди у, — ўйлаш керак. Мени бу кеча шу ерга бошлаб келган ҳам

¹ Олачуқ — енгил чодир қапа.

ўша ўй. Интиқом ҳисси билан тўлиб-тошган бу кўксимни душман қафасида портлатишни истайман.

— Бу интиқом ҳисси менда ҳам бор. Лекин жўшқин қонимизни совутгач, интиқом олиш керак, бўлмаса...

— Бу ҳақда ўйлаганман...

Шу аснода ҳарам оғаси ичкари кирди. Бизларнинг жимгина гаплашиб ўтирганимизни кўриб ҳаяжони босилди. Ўтирди:

— Вақти маълум бўлдимми? — деб сўради.

— Вақт маълум! — жавоб берди Ардижа.

Ҳарам оғаси ҳайратланиб:

— Бир ҳафтадан кейинми? — деди.

— Ҳа!

— Нега бир ҳафтадан кейин? — сўрадим мен.

Ҳарам оғаси:

— Ҳарамда бир қиз бор, — деди. — Хоқон ўшани қўлга киритолмаяпти. Энди у “Ё жаллод, ё тўшак” деб бир ҳафта муҳлат берган. Ўша қиз... шу йигитнинг қайлиғи бўлади.

— Жуда яхши, — дедим. — Аммо қилич иш бермаса-чи?

— Аввал заҳар берилди, — деди ҳарам оғаси.

Ардижа бу фикрга кўнмагандай бўлди:

— Заҳар бериш хоинлик, — деди. — Ошқора қилич билан чопиш керак.

— Ўқабой кучли бўлса-чи?

— Бўлмайди. Интиқом туйғуси ҳар нарсдан кучли! — деди Ардижа жаҳл билан.

47

Биринчи хўроз қичқирғида Ўқабойнинг ўлдирилгани ҳақида ҳарам оғаси менга хабар берди. Айни пайтда қўшинга одамлар юборилди. Қўшинда тўқнашувлар бўлгани маълум қилинди. Баъзи саркардалар ўз тарафдорлари билан биргаликда қаршилиқ кўрсатишибди. Янги бир саркарда қўшинга бошчилик қилмасайди, — дея ташвишландим. Дарҳол саройга бордим. Ўқабой қонга беланиб ётарди. Жасадини бир ҳандаққа ташлаттириб, устига тупроқ торттирдим. Шовқин кўтарган бош хотинни ҳам бўғиб, ўртадан олиб ташлашди. Шу тариқа саройда осойишталик ўрнатилди.

Бу аснода Ардижани эсладим. Ҳарам оғасидан сўраган эдик, имо билан ўз чодирини кўрсатди. Ёнига бордим. Ардижанинг лабларига ва бурнининг учига қон теккан эди. Елкаларига тушиб турган тўзгин сочлари, лабларидаги қон изи билан йиртқич шерга ўхшаб кетганди. Мени кўриб бўйнимга осилди.

Ёноқларимда ўтли тамғалар сездим.

— Отанг ўрнида тахтда ўтиришга лойиқ эканингни исбот қилдинг, — дедим.

— Тахтга эмас, ишқингга лойиқ бўлишни истардим.

Жавоб ўрнига бор кучим билан Ардижани бағримга босдим.

Вазият бошқа соҳаларда ҳам жадал ҳаракатлар қилиш кераклигини талаб этгани учун дарҳол чиқиб саройнинг нуфузли одамларини бошқа бир чодирга даъват қилдим.

— Тақдирнинг синови тугади, — дедим.

— Ўқабой қилган хиёнати эвазига жазосини топди. Бургут уяси яна бургут полопонига насиб этди. Энди қасамёд ҳар кимнинг бурчи ва бош вазифасидир...

Барча ўрнидан турди, оёқларимга қўл суриб ўпишди.

— Ўқабой сингарилар қўшин орасида исён чиқишига сабаб бўлишади. Хоинларнинг жазоси дарҳол берилиши керак...

Ҳамма бараварига “Ур!” деб қичқирди.

Қўлларимизда машғала билан қўшинга ёйилдик.

Ур, ур, ур!

Ҳақ сарига юр!

Ардижа — хоқон қизи —

Элнинг порлоқ юлдузи,

Хоқон тахтин истайди,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

122

Эгалланга қистайди,
 Эшитинглар ҳой, ҳой,
 Тез бошланар қурултой.
 Ёвуз саркардаларинг
 Жазолари берилсин.
 Қарор топсин адолат,
 Ҳақ ўрнига терилсин.
 Жарчи, солгин жар —
 Искитга хабар! —

— дея ҳайқирдик.

Тўполон тиниб, кўшин жим бўлиб қолди. Қаршилиқ кўрсатган саркардалар қўлга олиниб, бўғиб ўлдирилди.

Иккинчи хўроз қичқирғига қадар бу ишларни бажариб, Ардижанинг ҳузурига қайтдим.

48

Ардижанинг олий мансабга чиқиши унчалик тантанали ўтмади: халқ чарчаган-ди. Саройга нисбатан қандайдир совуқлик пайдо бўлганди.

Ўша куни ҳарамлар очиб юборилди, юзларча қизлар халққа қўшилди. “Ҳар бир қиз кўнгли истаган йигитга турмушга чиқиши мумкин”, деб эълон қилинди.

Лашкар тизимида баъзи ўзгаришлар бўлиши керак эди. Дарҳол амалга оширилди: баъзи бўлуқлар тарқатиб юборилди, жанговарлик қобилияти бўлганларнинг ҳаммаси ушланиб, яширинча йўқ қилинди. Халқ орасида урушнинг кераксизлиги ҳақида гоёлар ёйилди.

Гам кийимини кийиб лашкар ораладим; ҳамма жойда тадбирлардан сўнг сулҳ-парвар ҳаётнинг гўзаллиги ва уруш даҳшатлари ҳақида ваъзлар айтдим.

Бир куни кўшин вакилларида иборат бир гуруҳ оқсоқол хузуримга келди.

— Тақдиримизда не бор? — деб сўрашди.

Буларнинг сазаси ўлмасин деб, чинакам ҳунар кўрсатдим: Ноғора қоқиб гир айландим, жазавам қўзиди. Ўзимга келгач:

— Сигирларингиз семиз, отларингиз учкур бўлсин! — дедим, Бола-чақаларингиз йиғи кўрмасин! Тақдир сизга қулиб боқмоқда. Олдингизда серсув, ўрмонли маскан кўринмоқда. Яйловлари беҳад кенг. Жойлашиб, хотинларингиз, болаларингиз, молларингиз билан роҳат-фароғатда яшайсизлар.

Оқсоқоллар мамнун бўлишди. Кейин биттаси мен айтган ўша жойнинг қасрдалигини сўради.

— Бир неча кундан кейин, тақдир кўрсатган томонга борамиз. Тайёрланинглар, — дедим.

49

Ардижа жануб сафарини етарликча тасаввур қилолмасди. Саройда ҳукмрон бўлган ирсий тушунча ҳар бир сафарни ҳарбий юриш сифатида тасаввур этарди. Ардижа ҳам бундан мустасно эмасди.

— Кўшин пароканда, бўлди, — дер эди у, — саркарда йўқ, аскарларнинг руҳи тушкин — бундай сафардан бирор натижа кутиш мумкинми?

— Дунёда энг буюк натижа урушларсиз ҳаётдан иборат. Фақат тинчлик ва меҳнатгина бизнинг фароғатимизни таъминлай олади. Мана шу икки неъматга эришмоғимиз учун маскан қуришимиз керак.

Ардижа мени диққат билан тинглар, баъзи гапларимга ўйланиб қолар ва изоҳини сўрарди.

Кўпинча ўтроқ тушунчаси билан кўчманчи тушунчаси бир-бири билан тўқнашиб, орада тушунмовчиликларга олиб келарди. Лекин ҳар сафар Ардижа ён босарди. Мен учун қалбида асраётган туйғулари уни менга шундай боғлаган эдики, менинг фикрим, менинг зехним, менинг иродам уники бўлиб қолганди. Шу боисдан

эркин тарзда гапларимни ўтказишга ҳаракат қилиб, сафар тадоригини кўраддим.

Бир куни отга миниб, қароргоҳни бошдан-оёқ айланиб чиқдим. Ҳамма жойда иззат-икром кўрсатишди. Искитлар орасида катта обрўга эга бўлганимни ҳис қилгач, ўзимни бош саркарда деб эълон қилдим. Шундан кейин, эртага дарҳол кўчамиз, дея халқ орасига жарчилар юбордим.

“Ел” улусидан икки кунлик масофада маскан қурдик. Бу ер ўрмонга бурканган тоғ этаги эди. Серсув, бунинг устига экин майдонлари ҳам бор эди. Олачуқлар текилди. Ҳамма жойлашди. Йилқи яйловга ҳайдалди. Тартиб ва осойишталикни таъминлаш учун ҳар қирқ олачуққа бир оқсоқол шўроси сайланди. Шўро қарорининг ижроси учун минг нафарлик суворий тумани тузилди ва ҳарам оғаси тасарруфига берилди. Барча қурол-яроғлар махфий бир жойга яширилди.

Ёзгача шу ерда қолишимиз барчага билдирилди. Қуролини топширишни истамаган элликтача киши дарҳол ушланиб, қатл этилди.

Шу тариқа керакли ташкилий ишларни амалга ошириб, осойишталикни таъминлагач, ҳар бир оқсоқол шўросидан бир вакил олиб, Ардижа билан бирга “Ел” улусига қараб йўлга чиқдик. “Ел”ликлар бизларни зўр тантана билан қарши олишди. Менинг соғ-саломат қайтишим ҳаммани севинтирди.

Иккинчи куни ҳайбат йиғилишида юртдошларимга бошимдан кечирганларимни гапириб бердим. “Ўлим ёғдириб келаётган улкан бир қўшинни сулҳпарвар ҳолга тушириб, кўчманчиликдан ўтроқ ҳолга келтирдим. Бу билан, бир томондан улкан одамлар оммасини фойдали соҳага жалб этдим. Иккинчи томондан эса қабилалар иттифоқини хавф-хатардан қутқардим”, дедим маърузам сўнггида.

Ҳайбат аъзолари ўринларидан туриб мени бағирларига босишди.

Кейин менинг таклифимга биноан искитлар масаласи атрофида муҳокама қилинди. Уларни янгича турмушга ўргатиш учун бир неча қарор қабул қилинди. Искитларни бир неча қабиллага бўлиш ва ўрталарида қабилалар иттифоқига мансуб одамлардан ташкил топган қуроли кучлар сақлаш маъқул кўрилди. Искит ёшлари тарбиясининг аҳамияти алоҳида қайд қилинди.

Искитларни жанубга етакловчи шароитнинг доимий эканини назарда тутиб, дедим:

— Янги кучларнинг шимолдан жанубга қараб оқиб келиши мунтазам кутилиши мумкин. Бунинг олдини олиш учун ҳар бир қабил аъзолари урушга тайёр туришлари керак. Искитлар жанговар эканликларини ҳисобга олиб, уларнинг жанг усулларини ўрганиб, қуролларидан фойдаланиш керак. Қурол-яроғ тадориги учун искит усталарини олиб келиб, “Ел”да жанг анжомлари тайёрлаш лозим.

Бу таклифим ҳам қабул қилинди.

50

Ардижа “Ел” улуси тизимидан жуда мамнун эди. Бошқа қабилаларни ҳам айла-ниш ниятида эканини айтди.

— Сизларда ҳар ким ҳамма учун яшар экан, — дер эди у. — Ҳар бир инсон ўз саодатини кўпчилик саодатида деб биларкан. Хусусий мулк бўлмагани учун ҳасад ҳам йўқ. Хусусан, уруш тарафдори бўлмаганингиз ҳаммасидан яхши. Билсангиз, Чопо, жангу жадаллар роса жонимга тегди.

— Урушга эҳтиёж йўқ, — дедим. — Меҳнат қилган тўқ яшайди. Ҳар кимнинг яшашга ҳаққи бор. Ҳақиқий ва масъуд яшашни эса фақат тинчлик таъминлайди.

— Тинчлик сўзи Ардижанинг кулгисини қистатади, — деди у. — Сулҳ маъхумий, искит зеҳнига жойлашадиган нарса эмас. Биз йиқамиз, ёқамиз ва парчалаймиз. Уруш бизлар учун тақдирга айланган.

— Ардижа, — дедим, — бир бор бўлса ҳам истироҳат нималигини ҳис қилган одам урушни орзу қилмайди. Искитлар истироҳат кўрмаганлари учун жангари бўлишади. Бундан ташқари кўчманчи ҳаёт охир-оқибатда жанг билан тугайди. Бизлар ўтроқ бўлганимиз учун уруш тарафдори эмасмиз.

— Демак, бизларни тинч ҳаётга интизор қилган нарса ҳам кўчманчилик экан-да.

— Табиий! Тинчлик лаззатини ҳис қилиш учун бир жойда яшаш керак.

— Кейин-чи?

— Кейин нима бўларди? Зеро, дунёга келишдан мақсад фароғатда яшаш эмасми?

— Шундай, Чопо! Бу сўзларинг фикрим зангини тозалаётир.

51

Эшик очилиб, ичкарига Жайниз кириб келди. Келганидан хурсанд бўлдим. Анчадан бери ёлғиз учрашмагандик.

— Чопо, сени паришон кўряпман, — деди. — Нушанинг дарди қийнапти, шекилли.

— Йўқ. Нушанинг дарди унутилди. Энди юрагим бошқа санам ишқида тепаётир.

— Сездим... Ардижа.

Мен кулумсирадим. Аммо ҳеч нарса гапирмадим. Сўнг Жайнизнинг юзига қарадим. Маъноли қарашимга жавобан:

— Чиройли, жуда чиройли, — деди. — Ардижанинг ёрдамида бутун исқитларда обрў-эътибор орттирасан. Бунинг бизлар учун аҳамияти жуда катта. Шимолдан янги бир оқим келадиган бўлса, исқитларни қалқон қиламиз.

— Буни ўйлаб қўйганман. Агар фавқулудда ваколат берилса, кейинчалик қабилаларга ажратмоқчи бўлганим исқитларни шимолий сарҳадларда жойлаштираман.

— Бу жуда яхши фикр. Лекин саркардаларни бизникилардан қўйиш керак.

— Албатта. Бугатой қандай? Яхши иш бердимми?

— Унинг фаолияти зўр. Кучли бир қўшин ташкил қилди. Болалардан чолларга-ча барча кўлида қурол билан душманга қарши чиқишга шай.

— Меҳмонлар қабилаларни айланиб чиқишгач, сафарбарлик эълон қилиб, расмий кўрик ўтказиш, Ардижа ва оқсоқоллар кўз ўнгида бутун кучимизни кўрсатайлик. Бу намоёиш исқитларга катта таъсир қилиши тайин.

— Шундай қиламиз.

— “Кўчқор” билан алоқаларингиз яхшими?

— Яхши. Исқитлар таҳдида барча қабилаларни жипслаштирди. “Ел”дан янги-янги ғоялар туғилгани учун улусимиз маъбад тусини олди, барча қабилалардан ёшлар келиб турмуш тарзимиз билан танишмоқдалар.

— Демак, янгилик барча қабилаларга ёйилаётир.

— Шундай. Сендан кейин улусимизга яна анча ёшлар келиб жойлашиши. Ораларида азамат бир йигит бор. Ўзи “Қузғун” қабиласидан. Ҳайкал ясашга жуда уста. Ҳайъатнинг қарори билан бу йигит барча хўжалик ишларидан озод қилинган. У фақат санъат билан шуғулланади. Улус кўчалари ва боғларини ҳайкаллар билан безайди.

— Ёнига шогирдлар беринглар, ҳунар ўргатсин. Бу санъат жуда керак.

— Улус шўросига айтаман, болалардан юборишсин.

Жайниз анча суҳбатлашгандан кейин ўрнидан турди. Кетаётти:

— Нуша қиз туғибди, эшитдингми? — деди.

— Йўқ, — дедим ҳайрон бўлиб. — Қачон?

— Бир ой бўлибди.

— Исмини нима қўйибди?

— Нижи.

Вужудимни ажиб бир оталик ҳисси чулғади.

52

Улусимиз ташкилоти билан атрофлича танишиб бўлгач, меҳмонларга барча қабилаларни кўрсатиш режалаштирилганди. Биринчи навбатда “Кўчқор” қабиласига сафар қилиш назарда тутилганди. Ардижага хабар қилдим.

— Улусни шундай ёқтириб қолдимки, — деди у, — бу ердан ҳеч қасққа кетгим йўқ...

“Кўчқор” қабиласини таърифладим. Қизлар булоғини, шоир Милнирнинг шеърлари ҳақида гапириб бердим. Бу Ардижада катта қизиқиш уйғотди.

— Биринчи марта сиз билан Қизлар булоғида учрашсайдик... — дея ўқсинди Ардижа. — Бизлар қон ичида туғилдик, умримизнинг энг яхши дамлари ҳам қон ичида кечди.

Отга минаркан, юзида бошқа бир ҳавас кўринди. Йўлга чиқдик. Ҳар тепага чиққанзимизда:

— “Кўчқор” шу тепанинг орқасидами? — деб сўрарди.

— Йўқ, ҳали яна бир-икки тепа ошамиз, — деганимда ғалати бўлиб кетарди.

Бирдан қабиланинг оқ уйлари кўринди. Ардижа узангиларга оёқларини тираб, тикка турди-да, завқ билан томоша қила бошлади.

— Қизлар булоғи қайси томонда? — деб қайта-қайта сўради.

— Ўнг томонда, тоғнинг этагида.

— Кўринадими?

— Йўқ, ўрмоннинг ичида.

“Кўчқор”га олдиндан хабар қилинганди. Шибра хотин боппчилигида бутун халқ меҳмонлар истиқболига чиқишганди.

Халқни бу ерга етаклаб келган асосий нарса қизиқиш эди. Кўринишдан бизларга сира ўхшамайдиган исқитларни кўриш орзуси барчада ҳукмрон эди.

Хусусан, Ардижа ҳаммани ҳайратга солганди. От устида шундай шоҳона гурур билан ўтирардики, бу гурур унинг гўзаллигини янада ошириб юборганди. Ардижанинг ўзидаги мароқ ҳам оз эмасди. Шибра хотинни диққат билан кўздан кечиргач, чақноқ кўзлари қийиқ косасидан чиқиб кетай дерди. Менга ёндашиб Шибра хотиннинг кимлигини сўради.

Тушунтирдим. Лабларида ҳайрат жонланди.

Шу пайт Милнир олдинга чиқди ва қўбизини бағрига босиб “хуш келдингиз” куйини чалди.

Милнирни Ардижага кўрсатдим.

— Бу ҳам гамми? — деди.

— Гам эмас, шоир бу.

Ардижа шоирнинг нималигини тушуна олмади. Зўрға тушунтирдим...

Шибра хотин айрим одатларни бажартирди. Булар ҳам меҳмонларга маъқул келди.

Маросимлар тугагач, отлардан тушдик. Меҳмонхонагача пиёда юрдик. Халқ бизни кузатиб борди.

Бир ҳафта “Кўчқор” қабиласида меҳмон бўлдик. “Хўроз” қабиласига боришдан аввал Ардижа Қизлар булоғини кўрмоқчи бўлганини айтди. Ҳаво совуқ бўлгани учун Шибра хотиннинг ташаббуси билан Қизлар булоғида улкан бир намоёиш ўтказилди. Менга туш каби кўринган ночорли маросими кўз ўнгимда қайтадан жонланди. Қабил аҳлининг ҳаммаси шу ерда. Қизлар рақс тушарди. Халқнинг олд томонида биз ҳам томошага тизилдик.

Яна қўлида қўбиз билан майдонга Милнир чиқди. Созини чертиб, ажиб бир товушда куйлай бошлади:

Милнир: Бу тоғларнинг қорлари бор,
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Милнир: Олдинда кўп бор¹лари бор,
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Милнир: Севгилари, ёрлари бор.
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Милнир: Олмаю анорлари бор.
 Қизлар: Ночор, ночор, ночор, ночор.
 Халқ: Келару етар дамлари,
 Йўқолиб кетар гамлари.

Шу пайт ёнимда турган Ардижа чинқириб ерга қулади. Қор усти қизил қонга бўялди.

Жимжит бўлиб қолган халқ орасидан:

— Нуша! Нуша! — деган овозлар эшитилди.

Шунда кўзим оломон ўраб олган Нушанинг сўлгин юзига тушди. У чанқоқ гўдак мисол қонли пичоқни ялади ва ҳар томондан чўзилган қўллар унга етмасдан туриб пичоқни чап кўкрагига санчди.

¹ Бор — ҳосил, мева, бойлик маъносида.

* * *

Искитларни қабилаларга бўлиб, шимол сарҳадларига жойлаштирганимга уч йил бўляпти. Ўзим “Ардижа” деб номланган қабиллада яшаяпман. (Ардижанинг кўрғони ҳам шу ерда.) Ҳарам оғаси билан бир уйдаимиз. Иккаламиз ҳам маънан ёлғиз ва тақдири бир-бирига ўхшаган одамлармиз. Менинг ҳам унинг сингари шахсий ҳаётим йўқ энди. Қалбларимиз уриши ҳозир орамизда яшамаётган бир сиймода тўпланиб, ҳазин бир оҳанг вужудга келтиради. Олис-олисларда акс-садо берувчи бу оҳанг ҳарам оғаси билан мени бир жон, бир танга боғлаб тургандай. Энди бизлар учун аёл ишқи бегона, — деб бир-биримизга сўз берганмиз.

Сўзимиз абадий.

Қабила аҳли эрталабдан ишга чиқади: кимдир йилқи боқади, кимдир полизга, боққа шошилади. Доимий вазифа йўқ, юмушлар алмашилиб туради. Кеча ҳарам оғаси билан далада ишладик, бугун эса йилқи боқдик. Уюр яйловда экан, иккала-миз бир тепалик устида ўтириб, янги иморатли ёш қабилаимизни томоша қилдик. Ҳарам оғаси менга фахр билан деди:

— Чопо, олдин мен ҳам бошқалар сингари қабила ҳаётига қарши эдим. Сафарларда яшаш, можаролар, сарой тантаналари ҳали миямда маҳкам ўрнашганди. Илк меҳнат менга янги бир шуур берди. Эндиликда ўтмишнинг чирик ирсидан бутунлай халос бўлган бир одамман. Чексиз саодат соҳибиман.

— Бу саодатнинг асосий сабабчиси мен бўлганимдан ўзимни бахтиёр билишга ҳаққим бор, — дедим.

Ўша суҳбатини эсларканман: “Саодат нима?” — дея савол бердим ўзимга ўзим. Саодат — шахсий “мен”дан, шахсий тамойилдан, шахсий орзудан воз кечиб, умумий “мен”ликка, умумий тамойилга, умумий орзуга хизмат қилиш демақдир.

Биз шундай қилдик. Энди қабиланинг ҳар бир аъзоси шу йўлни давом эттираётир.

* * *

Аҳмад китобни ёпди. Лекин ўй ва хаёли китобда эди. Чопо, Нуша, Жайниз, шоир Милнир, Хоқон ва Ардижа бугун можаролари билан уни қамраб олганди.

Аҳмад ўзини “Ел” улусдоши ҳис қилганича “Турк маданияти саройи”дан чиқди. Кенг йўлақдан марказий кўчанинг ўртасига етар-етмас катта тезликда келаётган трамвайнинг кўнғироғи жиринглади. Машиналарнинг ёрқин чизиқлари кўзларини қамаштирди.

Қадимий шаҳарнинг шовқин-сурони, радио, электр ёруғи ва оломоннинг ғала-говури уни ҳушига келтирди. Ҳақиқий оламнинг улуғвор дабдабаси бор бўйи билан қаршисида жонланди.

Бу олам олдида “Қизлар булоғи” экранда кўрсатилган бир сурат мисол лип этиб ўчди-қўйди.

1934.

